

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education, Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University
(м. Івано-Франківськ)

ПІВДЕННИЙ АРХІВ **SOUTH ARCHIVE**

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XLIV
Issue

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ № 7938, зареєстровано 29.03.2003.

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 21.12.2023 р. № 9)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща;

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць. Випуск XLIV. – Івано-Франківськ : ХДУ, 2023. – 52 с.
© ХДУ, 2023

Certificate on state registration of printed mass medium, series KV No 7938, registered on 29.03.2003.

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 9, 21.12.2023)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makiienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XLIV. – Ivano-Frankivsk : Kherson State University, 2023. – 52 p.
© KSU, 2023

ЗМІСТ

Войтенко Ю. М. СТАНОВИЩЕ РОСІЯН У КРАЇНАХ БАЛТІЇ ПРОТЯГОМ ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ВІДНОВЛЕНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	5
Мазурін О. В. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЗБРОЙНИХ СИЛ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У БОРОТБІ ІЗ ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНИМ ТЕРОРИЗМОМ	11
Михайленко Г. М. ОБРАЗ РОСІЯН У ПОДОРОЖНІХ ПУТІВНИКАХ КІНЦЯ ХVІІІ –ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	19
Паска Б. В., Луцик В. В. МЕТОДИ БОРОТБІ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ПРОТИ НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ НА СТАНІСЛАВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1950-Х РР.	27
Черемісін О. В. ВИСВІТЛЕННЯ МІСЬКОГО ЖИТТЯ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ ХЕРСОНА В 2022 Р. В УСНО-ІСТОРИЧНИХ СВІДЧЕННЯХ.....	35
Яковлєв В. М. МІСЦЕВЕ НАСЕЛЕННЯ У СКЛАДІ НАЦИСТСЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ НА ХАРКІВЩИНІ (1941–1943 РР.).....	44

CONTENTS

Voitenko Yu. M. THE POSITION OF RUSSIANS IN THE BALTIC STATES DURING THE FIRST DECADE OF RESTORED INDEPENDENCE	5
Mazurin O. V. HISTORICAL EXPERIENCE OF THE BRITISH ARMED FORCES IN COUNTERING DOMESTIC TERRORISM.....	11
Mykhaylenko H. M. THE IMAGE OF RUSSIANS IN TRAVEL GUIDES OF THE LATE 18 TH – THE EARLY 19 TH CENTURY	19
Paska B. V., Lutsyk V. V. THE METHODS OF STRUGGLE OF THE SOVIET SPECIAL SERVICES AGAINST THE NATIONALIST UNDERGROUND IN THE STANISLAV REGION IN THE SECOND HALF OF THE 1940S – THE FIRST HALF OF THE 1950S.....	27
Cheremisin O. V. COVERAGE OF CITY LIFE DURING THE OCCUPATION OF KHERSON IN 2022 IN ORAL HISTORICAL REFERENCES	35
Yakovliev V. M. LOCAL INHABITANTS AS PART OF NAZI PUNITIVE BODIES ON THE TERRITORY OF KHARKIV REGION (1941–1943)	44

УДК 323.1(=161.1:474)«1991/2001»

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-1

СТАНОВИЩЕ РОСІЯН У КРАЇНАХ БАЛТІЇ ПРОТЯГОМ ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ВІДНОВЛЕНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Войтенко Юрій Миколайович,
*кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри історії і культури України
та спеціальних історичних дисциплін
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
Polistnicht@gmail.com
orcid.org/0000-0003-3782-5471*

У цій статті здійснюється аналіз становища і статусу російського населення країн Балтії після відновлення останніми незалежності. Метою статті є аналіз становища найбільшої національної меншини у країнах Балтії (росіян), а також особливостей вирішення питання їхнього статусу урядами вказаних республік. Під час дослідження були використані методи історичної компаративістики, динаміки та статистики. Результати. У статті зазначається, що три Балтійські республіки після свого виходу з Радянського Союзу успадкували складний для їхніх корінних націй етнічний склад населення. Ця складність полягала у тому, що у Латвії та Естонії понад третину населення республік становили росіяни, які прибули у ці країни в період п'ятдесятилітньої їх окупації з боку СРСР. З-поміж трьох Балтійських республік лише у Литві відсоток росіян був не таким суттєвим, як у інших двох. Саме тому уряд цієї держави дав можливість росіянам, які проживали на території цієї країни, отримати громадянство без особливих проблем. Для Латвії та Естонії вирішення цього питання мало значення національної ваги. Тому ці дві Балтійські країни поставилися обережно до питання надання громадянства з відновленням своєї незалежності та запровадили для цього низку обмежень. Такі обмеження були як для іноземців, а також для всіх тих, хто прибув до цих країн під час радянської окупації, передусім це були росіяни. Питання статусу росіян стало предметом міждержавних дискусій між Балтійськими державами та РФ, які намагалися вирішити шляхом компромісів. Підтримка російським керівництвом росіян Балтії сприяла тому, що вони змогли й надалі проживати у цих країнах хоч і з обмеженими правами у статусі так званих «негромадян». Цей статус зберігався за тими, хто не отримав громадянство Латвії та Естонії шляхом натуралізації. Це унеможливило пряму участь негромадян, передусім росіян, у політичному житті вказаних республік. Висновки. Відносно жорстка політика суверенних республік щодо надання громадянства, абсолютна більшість яких була саме росіянами, не завадила вступу трьох Балтійських країн до НАТО та ЄС, яке відбулося навесні 2004 року.

Ключові слова: громадянство, меншина, республіка, нація, закон.

THE POSITION OF RUSSIANS IN THE BALTIC STATES DURING THE FIRST DECADE OF RESTORED INDEPENDENCE

Voitenko Yurii Mykolaiovych,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Doctoral student at the Department of History
and Culture of Ukraine and special historical disciplines
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
Polistnicht@gmail.com
orcid.org/0000-0003-3782-5471*

This article analyzes the position and status of the Russian population of the Baltic states after the latter regained their independence. The purpose of the article is to analyze the position of the largest national minority in the Baltic States (russians), as well as the peculiarities of the resolution of the issue of their status by the governments of the specified republics. During the research, the methods of historical comparativistics, dynamics and statistics were used. Results of the article. The article notes that the three Baltic republics, after leaving the Soviet Union, inherited a complex, for their indigenous nations, ethnic composition of the population. This difficulty consisted in the fact that in Latvia and Estonia more than a third of the population of the republics were russians who arrived in these countries during their fifty-year occupation by the USSR. Among the three Baltic republics, only in Lithuania the percentage of russians was not as significant as in the other two. That is why the government of this country provided an opportunity for russians who lived on the territory of this country to obtain citizenship without any particular problems. For Latvia and Estonia, the solution to this issue was of little national importance. Therefore, these two Baltic countries took a cautious approach to the issue of granting citizenship, with the restoration of their independence, and introduced a number of restrictions

for this. Such restrictions were for foreigners as well as for all those who arrived in these countries during the Soviet occupation, primarily russians. The issue of the status of russians became the subject of interstate discussions between the Baltic states and the russian federation, which tried to resolve it through compromises. The support of the russian leadership of the Baltic russians contributed to the fact that they were able to continue living in these countries, albeit with limited rights, in the status of so-called “non-citizens”. This status was preserved for those who did not obtain the citizenship of Latvia and Estonia through naturalization. This made it impossible for non-citizens, primarily russians, to participate directly in the political life of these republics. Conclusions. Such a relatively strict policy of granting citizenship of the sovereign republics, the absolute majority of which were russians, did not prevent the three Baltic countries from joining NATO and the EU in the spring of 2004.

Key words: citizenship, minority, republic, nation, law.

1. Вступ

Після проголошення незалежності країнами Балтії (Литви, Естонії і Латвії) вони успадкували як позитивні складники радянської імперії, так і негативні. Якщо відносно позитивними складниками була здебільшого матеріально-технічна база, то негативними – весь комплекс ментально-психологічних факторів, починаючи від безумовного підпорядкування владі, нехтування прав людини, а також етнокультурних, носіями яких передусім були росіяни, яких часто визначали як «російськомовні». Тому військова окупація з боку радянської влади сусідніх держав, зокрема і країн Балтії, супроводжувалася не лише міліарним складником, а й психологічним та етнокультурним. Відповідно, перед урядами держав Балтії постала проблема вирішення питання щодо негативної частини «спадку» з метою подальшого державотворення в умовах власного національного суверенітету та відновленої незалежності.

Метою статті є аналіз становища найбільшої національної меншини у країнах Балтії – росіян – протягом першого десятиліття відновленої незалежності, а також особливостей вирішення питання їхнього статусу урядами вказаних республік. Під час дослідження використовувалися методи: статистики у визначенні питомої ваги національних меншин у загальному складі населення країн Балтії; порівняльний аналіз, зокрема, у частині формування політики урядами зазначених республік щодо найбільшої національної меншини – росіян.

2. Контексти відновлення незалежності країнами Балтії

Якщо вдатися до особливостей відновлення незалежності і перших кроків державотворення у країнах Балтії, то варто почати саме з Литви, яка першою з радянських республік проголосила про відновлення своєї незалежності. 11 березня 1990 року Верховна Рада Литовської РСР під час свого першого засідання нового скликання, яке зібралося після парламентських виборів, перемогу на яких здобули представники правоцентристського руху Саюдіс, ухвалила Акт про відновлення Литовської держави. Згодом союзний центр застосував економічні санкції щодо Литви у зв'язку з її курсом на відновлення незалежності і через

скасування на її території чинності Конституції СРСР. Ця блокада тривала з 18 квітня по 29 червня 1990 року, коли між литовською владою і союзним центром був знайдений компроміс, який полягав у призупиненні «на три місяці» (хоча кінцеві строки були досить умовними) ухваленого Акта щодо відновлення незалежності і знято економічну блокаду, що давало простір для подальшого дипломатичного діалогу. Проте у подальшому такого компромісу не відбулося, оскільки Москва наполягала на своєму, тобто «відновленні конституційного радянського ладу», а Вільнюс продовжував ігнорувати цю вимогу аж до нового 1991 року. Саме на початку січня 1991 року литовське керівництво дало зрозуміти союзному центру, що не збирається надалі тримати «на паузі» Акт про відновлення своєї незалежності. За таких обставин радянське керівництво ввело війська до Вільнюса, які з 11 по 13 січня здійснювали захоплення будівель радіо, телебачення, парламенту тощо. Це все викликало обурення литовського народу, зокрема мешканців столиці, які вийшли захищати свою незалежність. Агресивні дії радянських військових призвели до 13 смертей та сотень поранених з боку цивільних захисників незалежності. Після цих подій 9 лютого 1991 року було проведено загальнонародний плебісцит щодо незалежності Литви. За його результатами 90,2% учасників висловили свою підтримку незалежності Литви (Nohlen, 2010: 1201). Вже під час провалу серпневого «путчу» у Москві (21 серпня 1991 р.) Литва фактично стала незалежною державою і взяла курс на розбудову власного демократичного ладу та західного геополітичного вектора.

Дещо схожою, проте менш драматичною була ситуація у інших двох Балтійських країнах, які за прикладом Литви взяли курс на відновлення своїх держав. Так, Естонія ще 30 березня 1990 р. ухвалила Акт «Про державний статус», згідно з яким було проголошено початок відновлення Естонської Республіки і встановлювався для цього перехідний період, який завершився вже 20 серпня 1991 року (поразкою путчу у Москві). Тоді ж Верховна Рада Естонської Республіки ухвалила Постанову «Про державну незалежність Естонії», якою підтверджувала свою державну незалежність та проголосувала створення Конституційної

асамблеї для формування нової Конституції, яка мала бути затверджена на референдумі, а також на її підставі проведені парламентські вибори у 1992 році.

Третьою серед Балтійських країн була Латвія, яка після березневих подій у Вільнюсі і Таллінні ухвалює 4 травня 1990 року свою Декларацію про відновлення незалежності Латвійської Республіки, якою також (як і Естонія) проголошує перехідний період до своєї незалежності та визнає чинною Конституцію, ухвалену парламентом 15 лютого 1922 року. Вже у зв'язку із серпневими подіями у Москві 1991 року 21 серпня Верховна Рада Латвійської Республіки ухвалює Конституційний закон «Про державний статус Латвійської Республіки», згідно з яким втратило чинність положення від 4 травня 1990 року щодо перехідного періоду, а сама Латвія з цього часу визнає себе «незалежною демократичною республікою». Як і Литва, Естонія і Латвія у серпні 1991 року остаточно відновили свої держави, які існували у міжвоєнний період (протягом 1920–1940 рр.), та продовжили розбудову власних інститутів влади і почали прокладати свій курс на захід, у бік демократії та ринкової економіки.

3. Росіяни у національному складі населення країн Балтії

Спадок у вигляді росіян та їхньої мови і культури, котрі прибули до всіх трьох країн Балтії після окупації з боку СРСР у червні 1940 року (а це переважно з РРФСР), давав про себе знати. Влада Балтійських країн уже за відновленої незалежності не могла ніяк не реагувати на сотні тисяч росіян (зокрема, «російськомовних»), які продовжували перебувати у цих державах. Ці росіяни в один день 21 серпня 1991 року перетворилися із загальнодержавної (всесоюзної) більшості на національну меншість незалежних республік (Балтійських та інших, окрім РФ). У разі поширення на них громадянства Балтійських республік це могло б негативно відобразитись на політичному майбутньому останніх, оскільки росіяни отримали б право голосу і могли бути вибраними до органів державної влади та місцевого самоврядування. На такі ризики тогочасні правоцентристські уряди вказаних країн, особливо у перші роки відновленої незалежності, піти не могли. Сам же Президент РРФСР Б. Єльцин 24 серпня 1991 року визнав країни Балтії незалежними, а щодо поширення громадянських прав для російського населення цих республік задовольнився лише усною формою такої гарантії з боку керівництва Балтійських держав (Симонян, 2003: 120).

Питання включення росіян у суспільно-політичний простір країн Балтії залежало насамперед від їх кількісного показника щодо всього населення відповідної Балтійської держави, а також

від частки корінної (титульної) національності у відповідний період. Так, згідно з всесоюзним переписом населення 1989 р., у Литві проживало 79,6% литовців і 9,4% росіян; у Естонії – 61,5% естонців і 30,3% (475 тис.) росіян; у Латвії – 52% латишів і 34% (906 тис.) росіян (Всесоюзний, 1989). Відповідно, з огляду на таке співвідношення корінних мешканців країн Балтії, а також найчисельнішої національної меншини – росіян (стосовно всього населення), яке фактично до проголошення цих країн не змінилося, то новообрана влада цих республік з такою ситуацією не могла не рахуватися, а також не враховувати це під час здійснення своєї подальшої суверенної політики в умовах власного державного будівництва.

Розуміючи той факт, що росіяни прибули до країн Балтії після окупації цих держав з боку СРСР (у червні 1940 року), а тому вони і їхні нащадки є наслідком саме радянської анексії Литви, Латвії та Естонії. Відповідно, політика цих держав за відновленої незалежності мала враховувати як історичне, так і політичне значення такого етнічного (російського) «спадку», зокрема крізь призму потенційної загрози своїй національній безпеці у майбутньому. Такий російський фактор міг стати своєрідним «тро-янським конем», який могло б використовувати московське керівництво під час державотворчих процесів у зазначених країнах. Особливо це стосувалося Латвії та Естонії, питома вага росіян від усього населення цих країн становила 30 та 34% відповідно. Тому до надання російській національній меншині громадянства з відповідними правами (особливо політичними) зазначені країни підійшли з точки зору власної національної безпеки та інтересу.

Попри суверенне право країн Балтії щодо самостійного вирішення своїх внутрішніх проблем, зокрема подальшої долі великої російської національної меншини у цих державах, котра не хотіла повертатися на свою історичну батьківщину після 1991 року, Москва намагалася всляким чином тиснути на уряди, особливо Латвії та Естонії, з метою сприяння надання громадянства цим мешканцям. Вирішення цього питання росія намагалася частково ув'язати з компромісами щодо виведення радянських (російських) військ з країн Балтії, у чому якнайшвидше були зацікавлені уряди цих держав, а найбільше з узгодженням лінії розмежування спільної кордонної смуги, оскільки це сприяло курсу останніх до НАТО. Якщо перше питання було вирішено досить швидко (протягом 1993–1994 рр.), особливо за активного наполягання з боку країн Заходу, то питання визначення спільної лінії кордону, з огляду на непрості історичні особливості його становлення, виявилось більш затяжним у часі і вийшло за межі першого десятиліття незалежності.

4. Особливості політики надання громадянства країнами Балтії

Найбільш швидко питання статусу російського населення було вирішене у Литві. Уряд цієї країни автоматично надав громадянство цій національній меншині, оскільки вона становила лише 9,4% з усього населення Литви. Тобто країна впровадила для всіх мешканців після фактичного відновлення своєї незалежності т.зв. «нульовий варіант», згідно з яким громадянами Литви були ті некорінні мешканці, які отримали громадянство до 4 листопада 1991 р. (тобто протягом понад двох місяців після фактичної незалежності – серпня 1991 р.) у відповідності до ухваленого 3 листопада 1989 р. Закону про громадянство, а також ті особи, котрі набули такого громадянства у відповідності до вже ухваленого нового закону від 5 грудня 1991 р. Тобто у Литві не було необхідності проводити досить жорстку етнонаціональну політику та створювати дипломатичне напруження з росією через відносно незначну кількість російських мешканців у цій країні після проголошення та фактичного відновлення своєї незалежності.

Найбільш складною залишалася ситуація щодо російських мешканців у Латвії та Естонії. Як було зазначено вище, таких було 34 та 30% відповідно до загальної кількості мешканців цих двох країн. Причому корінних національностей у цих двох Балтійських країнах було ледь за половину (52% у Латвії і 61% у Естонії). Відповідно, заходи, яких мали вжити уряди щодо існування своїх титульних націй, мали бути значно жорсткішими за литовські. Тому ці дві країни одразу ж відкинули для себе «нульовий варіант» надання громадянства, який запровадили у Литві, та взяли на озброєння політику «відновлення громадянства», яке існувало у Естонії та Латвії у міжвоєнний період, тобто протягом 1920–1940 рр.

В Естонії через відновлення чинності закону про громадянство (був ухвалений ще 1938 року), яке відбулося у лютому 1992 року, стосувалося лише 120 тис. росіян (Росія, 1998: 9). Інші росіяни, котрі не були мешканцями Естонії у міжвоєнний період, могли подавати заяви на отримання громадянства країни шляхом т.зв. «натуралізації» (спеціальна процедура набуття громадянства) лише через два роки перебування в країні, починаючи з березня 1990 року. Мешканці, які не отримали громадянства цих країн, а це здебільшого росіяни, отримали статус «негромадян» відповідних республік. Такий статус негромадян призвів до того, що вони не могли брати участь у виборах та референдумах ні в Естонії 1992 року, ні у Латвії 1993 року. При цьому такі негромадяни у Латвії взагалі не мали права вибиратися та бути вибраними до органів державної влади і місцевого самоврядування, а у Естонії вони були позбавлені пасивного виборчого права (бути вибраними) (Росія, 1998: 13).

Згодом у Естонії в ухваленому у червні 1993 року законі про іноземців усі негромадяни, які проживали на її території і були прописаними в цій країні ще за радянських часів, вважалися іноземцями та протягом двох років мали отримати право як на проживання, так і дозвіл на роботу, який мали оновлювати кожні п'ять років. Тобто хоча росіяни і проживали на території Естонії протягом декількох десятиліть (починаючи з червня 1940 року), вони у юридичному відношенні для цієї держави ставали іноземцями і набути громадянство цієї країни могли саме відштовхуючись від такого свого нового статусу. Так, під час розгляду заявки Естонії до Ради Європи 1993 року в докладі було відзначено, що більша частина російського населення «прибула після Другої світової війни, коли республіка перебувала під радянською окупацією, що суперечить міжнародному законодавству, яке стосується переміщення населення під час окупації» (Росія, 1998: 21). Відповідно, російські мешканці Естонії «не можуть розцінюватися як історична меншина. Їх статус потрібно прирівнювати до робітників-мігрантів в інших країнах Європи, проте не варто забувати, що вони прибули до Естонії під час її окупації, без будь-якої можливості з боку естонців контролювати їх потік» (Росія, 1998: 21).

Отже, естонська практика щодо негромадян була хоч і відносно жорсткою, що дозволяло росіянам заявляти про їхню «дискримінацію», проте досить виправданою з точки зору як історичних, так і політичних обставин, які склалися у зазначений період, а також аспекту національної безпеки.

Латвійська практика була схожою з естонською, оскільки етнічний склад росіян на період відновлення незалежності цієї країни був ще більшим, ніж у Естонії, і становив аж 34%, а корінного населення (латишів) меншим, лише 52%. Причому у великих містах корінні мешканці (латиші) становили меншість (Історія, 2005: 434). Тому відновлювали у громадянстві тих мешканців країни і їхніх нащадків, які проживали на її території до періоду окупації з боку СРСР у червні 1940 р. і до 15 жовтня 1991 р. (ухвалення Постанови про відновлення громадянських прав), а також тих, які були зареєстровані до 1 липня 1992 року (Історія, 2005: 417), а згодом кінцева дата переносилась далі у часі.

Закон про громадянство, який регулював процедуру отримання громадянства Латвії з боку негромадян та іноземців, був ухвалений вибраним Сеймом 22 липня 1994 року (Закон, 1994). Після ухвалення парламентом Латвії кінцевої редакції цього закону близько 700 тис. місцевих мешканців стали «негромадянами» держави (Росія, 1998: 14). Проте закон давав можливість негромадянам та іноземцям (більшість з яких була росіянами) отримати громадянство Латвії шляхом т.зв.

«натуралізації» за умови, якщо вони: понад п'ять років проживають на її території, мають законні джерела доходів, володіють латиською мовою, знають Конституцію держави і складуть клятву на вірність Республіці (Історія, 2005: 418). Але половина російських латишів не скористалася такою можливістю отримати громадянство Латвії шляхом натуралізації (Історія, 2005: 418). Окрім того, школи з російською мовою навчання у Латвії зберегли своє існування, хоча їх кількість дещо зменшилась у зв'язку із залишенням російськими військовими, а також їхніми родинами території країни після виведення російської/радянської армії у серпні 1994 року.

Через чотири роки (22 червня 1998 р.) парламентом Латвії було ухвалено новий Закон про громадянство, згідно з яким діти негромадян (більшість з яких були росіянами), які народилися в країні після 21 серпня 1991 року, набували громадянство цієї держави (Закон, 1998). І хоча у період з 1996 по 2004 роки громадянство Латвії шляхом натуралізації отримали 70 879 осіб, проте кількість негромадян країни була ще досить великою – 481 352 особи (Історія, 2005: 419). При цьому до самої росії протягом 1992–1995 років з країн Балтії переселилося (повернулося) близько 200 тис. росіян (Росія, 1998: 24). При цьому більшість нелатишів (переважно росіян) не хочуть і не збираються їхати на свою етнічну батьківщину (Історія, 2005: 433).

Звісно, що російський уряд не міг не реагувати на ситуацію з «дискримінацією» росіян як у Латвії, так і в Естонії. Вони спробували задіяти міжнародні інституції щодо відповідних «утисків» російських мешканців у цих двох Балтійських країнах. Так, росія у грудні 1992 року запросила місію ОБСЄ для розгляду проблеми з дотриманням прав людини в Естонії, а з 1994 – у Латвії (Історія, 2005: 417). Окрім цієї організації, було залучено Раду Європи, розповсюджуючи у ній «Меморандум про порушення прав людини у Балтії», згідно з якою останні здійснюють дискримінацію щодо росіян за політичною та соціальною ознакою. Також росією це питання порушувалося на рівні ООН, зокрема на засіданні з прав людини у Женеві (Росія, 1998: 15). Окрім того, російська «п'ята колона» у цих двох Балтійських країнах вимагала «нульового варіанту», тобто автоматичного надання громадянства всім негромадянам країни та навіть визнання російської мови як

другої державної. Напередодні вступу Латвії до ЄС (навесні 2004 року) росіяни сприяли акціям протесту проти нового латвійського Закону про освіту, який передбачав перехід на латиську мову у школах національних меншин (передусім для росіян) (Історія, 2005: 419). У цей період паралельно з національними ЗМІ у Латвії існують і активно діють російськомовні та конкретно російські (телебачення, радіо, преса) (Історія, 2005: 434). Проте ці всі спроби російської влади порушувати питання як на високих майданчиках Європи та світу щодо «дискримінації росіян» у Латвії та Естонії, а також всередині цих держав виявилися марними.

5. Висновки

Отже, всі три Балтійські держави, які протягом 1940–1991 років були окуповані радянською владою (спадкоємницею якої стала РФ з її колишніми мешканцями у них), стали незалежними і демократичними та здійснювали свою внутрішню і зовнішню політику залежно від власних національних інтересів і цінностей. Успадкувавши ситуацію з росіянами, яких було понад третина від усього населення (зокрема, у Естонії і Латвії), уряди цих республік вирішили не надавати їм автоматично громадянство і у такий спосіб юридично не легітимізувати їх як співгромадян, а поставити низку обмежень щодо набуття такого статусу. Це знайшло своє відображення у законах про громадянство цих країн, згідно з якими встановлювалася низка обмежень («натуралізація»), таких як: ценз осілості; перевірка на знання державної мови та конституції країни; наявність легальних джерел доходу для проживання; зареєстроване місце проживання; присяга на вірність державі тощо. Для більшості росіян у цих двох країнах пройти відповідні бар'єри виявилось занадто складно, тому вони залишилися мешканцями Балтійських республік у статусі «негромадян» з певними правами і обов'язками, проте не політичними. З трьох Балтійських держав лише Литва дала можливість росіянам отримати громадянство найбільш спрощено, оскільки вони у цій країні становили близько десятої частини від усього населення. Статус-кво для багатьох росіян, особливо для тих, хто прибув до Латвії і Естонії в період радянської окупації, зберігався десятиліттями протягом відновленої незалежності, а для вказаних держав не виявилось своєрідним російським «троянським конем» щодо їхнього курсу до НАТО і ЄС.

Література:

1. Всесоюзний перепис населення 1989 року: національний склад населення за республіками СРСР. URL: https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=0 (дата звернення: 10.11.2023).
2. Закон про громадянство. 1994. URL: <https://faq.germany.ru/gus.db/items/41.html?op=> (дата звернення: 08.11.2023).
3. Закон про громадянство. 1998. URL: <https://faq.germany.ru/gus.db/items/41.html?op=> (дата звернення: 07.11.2023).

4. Історія Латвії XX ст. / Блейере Д. та ін. Рига : «Юмава», 2005. 500 с.
5. Росія і Прибалтика: доповідь Ради по зовнішній та оборонній політиці. 1998. 28 с.
6. Симонян Р. Прибалтика в контексте распада СССР. Полития. Вып. 1. (28). Весна, 2003.
7. Nohlen Dieter & Stöver Philip. Elections in Europe: A data handbook, 2010. p. 1201.

References:

1. Vsesoiuznyi perepys naseleennia 1989 roku: natsionalnyi sklad naseleennia za respublikamy SRSR (1989) [All-Union population census of 1989: national composition of the population by republics of the USSR]. Retrieved from: https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=0 [in Ukrainian] (Last accessed: 10.11.2023).
2. Zakon pro hromadianstvo (1994). [Law on citizenship]. Retrieved from: <https://faq.germany.ru/gus.db/items/41.html?op=> [in Ukrainian] (Last accessed: 08.11.2023).
3. Zakon pro hromadianstvo (1998). [Law on citizenship]. Retrieved from: <https://faq.germany.ru/gus.db/items/41.html?op=> [in Ukrainian] (Last accessed: 07.11.2023).
4. Istoriiia Latvii XX st. [History of Latvia in the 20th century]. / Bleiere D. ta in. Ryha: «Iumava», 2005. 500 p. [in Ukrainian].
5. Rosiia i Prybaltyka: dopovid Rady po zovnishnii ta oboronni politytsi (1998). [Russia and the Baltic States: report of the Council on Foreign and Defense Policy] [in Ukrainian].
6. Symonian, R. (2003). Prybaltyka v kontekste raspada SSSR [The Baltic States in the context of the collapse of the USSR]. Polytyia. Vyp. 1. (28) [in Russian].
7. Nohlen Dieter & Stöver Philip (2010). Elections in Europe: A data handbook, p. 1201 [in English].

Стаття надійшла до редакції 20.11.2023
The article was received 20 November 2023

УДК 94(410)"17/18":[316.485.26-048.66:355.1]
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-2>

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЗБРОЙНИХ СИЛ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У БОРОТЬБИ ІЗ ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНИМ ТЕРОРИЗМОМ

Мазурін Олексій Володимирович,
*ад'юнкт кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
ctrslviv@gmail.com
orcid.org/0000-0002-5817-7453*

Важливим внутрішньодержавним завданням Збройних сил (далі – ЗС) Великої Британії у боротьбі щодо забезпечення національної безпеки є боротьба із тероризмом усередині країни. Протягом XX–XXI століть Велика Британія стикалася із різними формами тероризму, включаючи діяльність бойового крила Ірландської республіканської армії (далі – ІРА) та міжнародних екстремістських організацій. **Метою роботи** є розгляд історичного контексту, стратегій та методів, які використовувалися армією Великої Британії для боротьби з тероризмом у межах її кордонів, а також важливість цього досвіду для сучасного світу та України, де терористичні загрози стають усе більш актуальними. **Методи дослідження** включають аналіз офіційних урядових документів, звітів, спеціалізованої літератури, правової бази, публікацій масмедіа; історичний аналіз, який дозволяє розглянути трансформацію ролі Збройних сил у запобіганні проявам тероризму. Аналіз літератури демонструє, що тоді як участь ЗС у конфлікті з ІРА та їх залучення до боротьби із тероризмом у складі міжнародних коаліцій за кордоном були предметом багатьох досліджень, внутрішньодержавне застосування армії досліджено фрагментарно.

Результати дослідження демонструють, що ЗС Великої Британії розвивали та адаптували свої стратегії для боротьби з тероризмом, використовуючи різні методи, включаючи антитерористичні операції, залучення до охорони громадських місць, розвідку та посилення міжвідомчої координації. **Висновки** полягають у тому, що досвід застосування армії Сполученого Королівства цінний як модель у протидії конкретним загрозам національній безпеці, які існують у сучасному світі. Йдеться, зокрема, про діяльність російської федерації, яка з 2014 року використовує широкий спектр терористичних методів у ході агресії проти України, підтримує ескалацію насильства з метою дестабілізації регіональної ситуації на Близькому Сході та у Західній Азії, проводить приховане фінансування та постачання ресурсів терористичним групам.

Ключові слова: міністерство оборони, внутрішня функція збройних сил, національна безпека, антитерористична операція, міжнародний тероризм, операція «Темперер», операція «Баннер».

HISTORICAL EXPERIENCE OF THE BRITISH ARMED FORCES IN COUNTERING DOMESTIC TERRORISM

Mazurin Oleksii Volodymyrovych,
*Adjunct at the Department of Humanities
Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy
ctrslviv@gmail.com
orcid.org/0000-0002-5817-7453*

One of the most important domestic responsibilities of the Armed Forces of the United Kingdom in ensuring the security of the nation is the fight against terrorism within the country. Throughout the twentieth and twenty-first centuries, the United Kingdom has faced various forms of terrorism, including the activities of the Provisional Irish Republican Army (IRA) and international extremist organizations. This research **aims** to examine historical background, strategies and methods of counter-terrorism in Britain and their relevance for today's world where terrorism is a growing threat and for Ukraine. The research **methods** include analysis of official government documents, reports, specialist literature, legal frameworks, media publications; historical analysis, which allows us to consider the development of the role of the Armed Forces in preventing terrorism. The literature analysis shows that while the military involvement in the IRA conflict and its involvement in counter-terrorism as part of international coalitions abroad has been the subject of many studies, the domestic use of the Army remains partly understudied subject. The **findings of the study** show that the British Armed Forces have developed and adapted their counter-terrorism strategies using a variety of methods, including counter-terrorism operations, public security measures, intelligence and enhanced interagency coordination. It **concludes** that the experience of the British Army is valuable as a model for countering specific threats to national security that exist in the modern world. This refers in particular to the activities of the Russian Federation, which since 2014 has used a wide range of terrorist methods in its aggression against Ukraine and also supported the violence escalation to destabilize regional situation in the Middle East and West Asia, provided covert funding and resources to various terrorist groups.

Key words: Ministry of Defense, armed forces' domestic role, national security, counterterrorism, international terrorism, Operation Temperer, Operation Banner.

1. Вступ

Терористичні акти 11 вересня 2001 року у США, що позбавили життя тисячі людей, стали поворотною точкою в поглядах на природу сучасного тероризму, викликавши глобальну реакцію, зміни у політиці, військових діях та боротьбі із новими загрозами на міжнародному рівні. Протягом 24 годин після терактів члени НАТО вперше застосували 5 статтю Північноатлантичного договору. Пункт про колективну оборону цієї статті зазначав, що напад на одного союзника є нападом на всіх. Таким чином європейські країни-члени НАТО рішуче заявили, що напад на США вважають нападом на всі 19 країн Альянсу. 7 жовтня 2001 року розпочалася Операція «Нескорена свобода» (англ. «Enduring Freedom»), в плануванні і реалізації якої Велика Британія відігравала одну з ключових ролей. (U.S. Department of State, 2001). Водночас історичний досвід США і Великої Британії у боротьбі із тероризмом на момент атак на вежі Всесвітнього торгового центру значно різнився. Терористична діяльність у межах національних кордонів, яка стала новим викликом для США, у Європі була вже «давно знайомим злом» (Kosnik, 2000). Історія цієї частини світу включала довготривале жорстке протистояння із великою кількістю сепаратистських і терористичних угруповань, включаючи ІРА, баскську сепаратистську ЕТА, фракцію «Червоної армії» у ФРН і «Червоні бригади» в Італії. Не новим було і явище міжнародного тероризму, підтримку якому надавали починаючи із 1970-х років лівійський диктатор Муаммар Каддафі (Kosnik, 2000: 14) та КДБ СРСР (Сеуба, 1982). У Європі, зокрема і у Великій Британії, визнавали, що ісламістські терористи становлять серйозну загрозу і не зацікавлені в переговорах чи інших дипломатичних способах вирішення конфлікту. Але при цьому розглядали міжнародний тероризм як продовження старих форм терору (Stevenson, 2005: 121).

Мета дослідження – проаналізувати історичний досвід ЗС Великої Британії з протидії внутрішньодержавному тероризму в другій половині XX століття – початку XXI століття на основі офіційних урядових джерел, фахових наукових досліджень, архівних матеріалів, публікацій у провідних засобах масової інформації Великої Британії; дослідити трансформацію способів і конкретних форм застосування Британської армії у виконанні антитерористичних завдань усередині країни.

2. Антитерористичний досвід ЗС Великої Британії в період Холодної війни

У Великій Британії після століття європейської політичної нестабільності, двох світових війн ЗС традиційно відігравали важливу роль у внутрішньому захисті національної території. З 1969 року розпочався повномасштабний повстанський рух ІРА, відомий як «Клопоти» (англ. «The Troubles»),

та стартувала операція ЗС Великої Британії «Баннер» (англ. Operation Banner) у відповідь на загощення насильства. Британська армія відповідала за протидію терористичній діяльності ІРА до 1976 року, коли британський уряд спробував «криміналізувати» ІРА, надавши основні повноваження місцевій Королівській Ольстерській поліції. Втім і тоді ЗС, розквартировані на острові в кількості більше 20 000 осіб, продовжували відігравати важливу допоміжну роль. Військовослужбовці на бронетехніці патрулювали вулиці великих міст, несли постову службу, виявляли та знешкоджували саморобні вибухові пристрої, допомагали поліції у випадках громадських безпорядків (Jackson, 2006). Спеціальна повітряна служба (далі – SAS) проводила таємні операції та організовувала численні засідки проти ІРА (Spencer, 2009: 132–133).

Показовим є і випадок використання ЗС Великої Британії в успішній операції проти терористів арабської організації «Демократичний рух за звільнення Арабістану» під час облоги іранського посольства в Лондоні в 1980 році. В ході спецоперації «Німрод» тривалістю 11 хвилин бійці SAS врятували більшість заручників і ліквідували п'ятьох з шести терористів (Asher, 2008: 47).

Завершення Холодної війни призвело до поступової нормалізації відносин у Північній Ірландії, яка перестала грати роль критично важливої промислової та морської бази у протистоянні із СРСР. Політичний нейтралітет Ірландської Республіки в 1990-х уже перестав впливати на геополітичну розстановку воєнних сил (Stevenson, 2005). У 1994 році ІРА оголосила про одностороннє припинення вогню. Белфастська угода 1998 року сприяла політичному прогресу і суттєвому зниженню рівня насильства, військові патрулі були скасовані, військова присутність почала скорочуватися. В 2007 була завершена Операція «Баннер», яка стала найдовшою у історії ЗС Великої Британії. Успішний досвід британської армії у протидії ІРА став не традиційною військовою перемогою, а досягненням такого стану безпеки, за якого політичний процес урегулювання зміг проходити без неприйнятної рівня силового залякування. Насильство було зменшено до такого рівня, що ІРА стало зрозуміло, що вони не переможуть за допомогою зброї. Водночас військові аналітики визнали ІРА як одну з найефективніших терористичних організацій в історії, характеризували ворога «професійним, відданим, кваліфікованим і стійким» (Jackson, 2006: 7). Понад 250 000 військовослужбовців ЗС Великої Британії пройшли службу в військових підрозділах у Північній Ірландії (Jackson, 2006: 6), 1441 військовослужбовець загинув (UK Ministry of Defence, 2022: 6). ЗС отримали важливий досвід у боротьбі із тероризмом, який включав усвідомлення важливості

проведення інформаційних операцій, побудови системи військово-цивільного співробітництва та зв'язків із громадськістю. «Сприйняття населенням формується протягом перших 100 днів кампанії, і воно матиме вирішальне значення для військового успіху», – зазначив у аналітичній доповіді генерал сер Майк Джексон (Jackson, 2006: 94). Крім того, армія набула нові спроможності у сфері створення ефективної системи розвідки, професійної підготовки особового складу, у побудові міжвідомчої взаємодії. Досвід, що був отриманий у Північній Ірландії, застосовувався підрозділами ЗС Великої Британії під час бойових дій у Кувейті, на Балканах, у Сьєрра-Леоне, в Афганістані та Іраку (Jackson, 2006: 92).

3. Антитерористичний досвід ЗС Великої Британії після звершення Холодної війни, протидія терористичній діяльності Аль-Каїди

Після того, як радянська ракетна загроза перестала існувати, уряд Великої Британії вважав, що використання експедиційних сил, а не національна оборона повинні стати головним військовим пріоритетом. Міністр оборони Великої Британії високоповажний член парламенту Джордж Робертсон у 1998 році, окреслюючи розвиток британської армії в XXI столітті, написав: «У світі після Холодної війни ми повинні бути готові йти прямо до кризи, а не чекати, щоб криза прийшла до нас» (Robertson, 1998). Однак поширення міжнародного тероризму скоро спонукало керівництво країни переглянути свої погляди на нову роль армії. Після терактів 11 вересня Британський уряд визнав, що від армії може знадобитися підтримка у випадку терористичного нападу з масовими жертвами. Закон про боротьбу з тероризмом, злочинністю та безпеку від 2001 року розширив повноваження Поліції Міністерства Оборони (цивільна поліція у складі МО, яка відповідає за безпеку ядерних об'єктів та зброї, не є військовою поліцією), дозволивши їй діяти за межами військової звичайної юрисдикції (UK Parliament House of Commons, 2001). У 2002 році міністр оборони оголосив про посилення військового резерву чотирнадцятьма підрозділами Сил реагування на надзвичайні ситуації, кожен чисельністю в 500 добровольців. Ці підрозділи формувалися як посилення Територіальної армії (з 2014 р. – Резерв Армії) і відповідали за надання підтримки поліції та іншим службам у разі терористичного нападу, техногенної аварії або стихійного лиха (Stevenson, 2005: 124).

Зростання загрози з боку Аль-Каїди стало приводом для прямого застосування ЗС у заходах підсилення безпеки та охорони важливої інфраструктури. У лютому 2003 року військові підрозділи залучались до охорони аеропорту Хітроу на підставі розвідувальних донесень від МІ-5 та Скотланд-Ярду, що ісламістські терористи планують

підірвати авіалайнер із використанням російських переносних зенітно-ракетних комплексів. Прем'єр-міністр Тоні Блер підписав розпорядження про розгортання 450 військовослужбовців 1-го Батальйону Гренадерської Гвардії (Bamber, Craig & Elliott, 2003). Для патрулювання території та організації блокувань були задіяні розвідувальні бронемашини FV107 Scimitar (Norton-Taylor, White, & Hopkins, 2003) (див. рис. 1).

Рис. 1. Фотографії у британській пресі у лютому 2003 року демонстрували військову бронетехніку під час патрулювання периметру лондонського аеропорту Хітроу (REUTERS)

Тим не менш ЗС не залучалися до навчання-імітації хімічної атаки на станції метро в центрі Лондона у вересні 2003 року. У тренуванні взяли участь медичні служби, поліція та рятувальні підрозділи. Це може свідчити про те, що влада планувала застосування військ як допоміжних сил, наприклад, для охорони інфраструктури. Британська військова доктрина хоча і передбачає можливість використання регулярних ЗС під час надзвичайних ситуацій усередині країни, втім, за більш ніж триста років у країні склалася правова традиція абсолютного примату цивільної влади. Правоохоронні структури мають керівну роль у силовому вирішенні внутрішньодержавних проблем. Армія не має особливих прав також в умовах надзвичайного стану. Виключенням може стати лише випадок повного розпаду урядових структур та невідвратною прямою передачею важелів державного контролю військовому керівництву. Цей розподіл повноважень був підкріплений у грудні 2001 року під час обговорення нового розділу Стратегічного оборонного огляду у Палаті громад (Stevenson, 2005: 124).

Про прагнення влади обмежувати участь ЗС свідчить і незалучення військових підрозділів до реагування на теракт у липні 2005 року, коли терористи-смертники Аль-Каїди підірвали бомби у трьох потягах лондонського метро та міському двоповерховому автобусі. Ці напади стали найбільш смертоносними у Лондоні з часів Другої світової війни, загинуло 52 людини і понад 700 людей отримали поранення. Кількість жертв від дій терористів, втім, викликала активні громадські дискусії щодо необхідності залучення військових

медичних спеціалістів, які навчені ефективно працювати у випадках масових поранень та надавати психіатричну допомогу (Bland, Lockey, Davies, & Kehoe, 2006).

Тоді як основну роль у протидії тероризму відігравали правоохоронні структури, ЗС Великобританії проводили тренування поліцейських підрозділів. Особливо відпрацьовувався алгоритм протидії загрозам на кшталт серії терактів у Мумбаї в 2008 році, коли члени ісламістської групи Лашкар-е-Тайба (також відомої як «Армія праведників») захопили заручників у елітних готелях та здійснили напад на поліцейський відділок. В 2010 році британська преса повідомляла, що військовослужбовці SAS проводять підготовку спецпідрозділів Скотланд-Ярду. За сприяння військового спецназу був підготовлений антитерористичний підрозділ поліції чисельністю 130 осіб, який був оснащений новою зброєю та був здатний висаджуватися з гелікоптерів, штурмувати палаючі будівлі та визволяти заручників (Dodd, 2015). Поліцейських під час вогневої підготовки вчили вести вогонь на ураження. Останнє стало предметом стривожених публічних обговорень на фоні деяких прецедентів, коли через помилкові дії правоохоронців від куль гинули безвинні громадяни (Burrows, 2016).

Питання ймовірності терористичних атак гостро постало під час проведення Літніх Олімпійських Ігор у Лондоні в 2012 році. Хоча операцію з охорони та безпеки під час Ігор очолювала поліція, уряд визначив, що армія надаватиме правоохоронцям значну підтримку. Було залучено близько 5000 спеціалістів із виявлення та знешкодження вибухонебезпечних предметів, неозброєний резерв у 1000 осіб для розгортання в разі виникнення надзвичайних ситуацій, 1000 осіб для надання логістичної підтримки, понад 3500 військовослужбовців для забезпечення безпеки на спортивних об'єктах, почесна варта для участі у церемоніальних заходах, винишувачі Турбооп, вертольоти морського базування, мобільні підрозділи протиповітряної оборони для забезпечення безпеки повітряного простору. Для базування вертольотів та логістичного забезпечення були задіяні легкий авіаносець HMS Ocean (L12), що був пришвартований на Темзі в порту Гринвіча, та легкий авіаносець HMS Bulwark у Веймутській затоці (Hammond & Ministry of Defence, 2011).

4. Участь ЗС Великої Британії у протидії терористичній загрозі Ісламської Держави всередині країни

У середині 2010-х років викристалізувалася нова терористична загроза – міжнародна джихадистська воєнізована група Ісламська Держава, або ДАІШ (з араб. ад-Даулят аль-Ісламія філь-Ірак уа аш-Шам). Серія терористичних актів

ДАІШ у Парижі та його околицях у 2015 році, зокрема, напад на редакцію журналу «Charlie Hebdo», стали тригером подальших змін у політиці внутрішньодержавного застосування Британської армії. Прем'єр-міністр Девід Кемерон привів ЗС у стан підвищеної бойової готовності, але в ході засідань урядової кризової групи «Кобра» (англ. The Cabinet Office Briefing Rooms, скор. «COBR»), яка об'єднує міністрів та вищих військових посадовців, погодився з аргументами проти розгортання підрозділів. Ці аргументи включали позицію МО, що, незважаючи на наявні плани підтримки поліції після великих терористичних атак, «армія, скорочена до 82000 осіб, і якщо 5000 військовослужбовців вивести на вулиці, то це залишить значну прогалину в кількості особового складу для виконання військових обов'язків» (MacAskill, 2015). У цей же час завдяки непередбаченому витоку інформації із засідання «Кобри» британській пресі стало відомо про існування таємного плану Операції «Темперер» (англ. «Temperer», з англ. «Приборкувач») із залученням до 5100 військовослужбовців. 25 липня 2015 видання «Daily Mail» розкрило деталі: «Понад 5000 добре озброєних солдатів будуть розгорнуті у містах, якщо Ісламська держава або інші фанатики здійснять численні атаки на британській землі – безпрецедентна військова відповідь на тероризм... Операція «Темперер» передбачає, що війська охоронятимуть ключові об'єкти разом з озброєними поліцейськими, забезпечуючи захист від подальших атак, тоді як антитерористичні підрозділи спільно з MI-5 затримуватимуть змовників» (Beckford, 2015). Водночас преса підкреслювала ймовірні ризики втілення плану у життя: по-перше, розгортання військ могло би «створити враження, що уряд втратив контроль над ситуацією або що вводиться воєнний стан»; по-друге, експерти з Комітету поліції та злочинності Лондона висловлювали занепокоєння, що «військові не будуть досить підготовленими для захисту громадянських свобод» (Beckford, 2015).

Імплементация плану Операції «Темперер» уперше відбулася як реагування на теракт ДАІШ 22 травня 2017 року на Манчестер Арені. Британець лівійського походження Салман Абеді підірвав СВП після завершення концерту відомої поп-співачки, що спричинило смерть самого терориста та 22 дорослих і дітей, 59 осіб отримали поранення. У перші 24 години після початку операції 1000 військовослужбовців ЗС Великої Британії та військовослужбовці Поліції міністерства оборони, обов'язком якої є протидія тероризму у зонах підвищеного ризику, були розгорнуті на підтримку поліцейських підрозділів по всій Англії та Уельсу. Причому до чверті всіх військовослужбовців, уповноважених на носіння вогнепальної зброї, були задіяні у місцях великого скупчення

Рис. 2. Фотографії у британській пресі в 2017 році демонстрували спецпризначенців Командос, військовослужбовців Ірландської гвардії, Колдстремської гвардії та інших родів військ разом із правоохоронцями під час виконання піших озброєних патрулів у ході операції «Темперер» (British Army)

людей, а також під час масових спортивних заходів по всій країні (див. рис. 2). Крім того, Поліція МО підсилила Британську транспортну поліцію у забезпеченні безпеки залізничної мережі, на лондонських транспортних вузлах, в аеропорту Станстед (Ministry of Defence, 2017).

Вдруге розгортання військових підрозділів для участі в Операції «Темперер» було оголошено після теракту 15 вересня 2017 року, коли пов'язаний з ДАІШ 18-річний іракець Ахмед Хассан залишив саморобну бомбу у приміському поїзді окружної лінії. Вибуховий пристрій вибухнув після прибуття поїзда на станцію Парсонс Грін. 23 людини отримали опіки в результаті часткового вибуху, 28 осіб отримали травми через паніку і тисняву. Після вибуху Прем'єр-міністр Тереза Мей заявила про підвищення рівня терористичної загрози в країні: «На цей період військовослужбовці замінять поліцейських під час несення служби на певних об'єктах, які будуть недоступними для громадськості» (Cobain, Dodd & Siddique, 2017). Від Британської армії були задіяні близько 1000 військовослужбовців, переважно від Поліції МО, які підтримували Поліцію з охорони цивільних ядерних об'єктів.

Слід відзначити, що залучення військовослужбовців відбувалося лише у випадках, коли рівень терористичної загрози вважався найвищим. У тому ж самому 2017 році виключно Хоум Офіс (Міністерство внутрішніх справ) та Військова розвідка МІ-5 відповідали за заходи безпеки після терактів 22 травня на Вестмінстерському мості, 3 червня на Лондонському мості та 19 червня у Фінсбурзькому парку, коли були здійснені наїзди автотранспортом на натовп людей.

Конкретні випадки застосування ЗС Великої Британії у протидії внутрішньодержавному тероризму підтверджують положення Військової Доктрини Об'єднаного Королівства. Керівний документ розглядає такі завдання в рамках «військової допомоги цивільним органам влади», яка «може включати обмежену кількість особового складу для надання допомоги місцевим органам влади

під час надзвичайних ситуацій або більш значні ресурси для допомоги цивільній владі у протидії тероризму» (Chief of the Defence Staff, 2014: 72). Згідно з Доктриною ЗС реалізують свої спроможності у рамках Контртерористичної стратегії Великої Британії «CONTEST», яка вважається її авторами однією з найуспішніших стратегій м'якого стримування, коли ключовими вважаються заходи запобігання тероризму. «CONTEST» передбачає посилену оперативну співпрацю між оборонним та правоохоронним відомствами, а також Королівською службою виконання покарань. Міноборони, з огляду на військовий потенціал, визначено ключовим учасником Стратегії. Завданням оборонного відомства є підрив діяльності терористичних угруповань за кордоном, зокрема, ДАІШ у Сирії та Іраку. У разі терористичної атаки, яка перевищує можливості реагування цивільної влади Великої Британії, МО може надати підтримку в рамках військової допомоги цивільним органам влади. МО забезпечує безперервне повітряне антитерористичне реагування на потенційні викрадення літаків у повітряному просторі країни. Важливу роль у заходах протидії та попередження терористичної діяльності відіграє діяльність Науково-технічної лабораторії МО Великої Британії, що займається впровадженням науково-технічних досягнень у сфері безпеки, об'єднує технічну спільноту, промисловість, наукові кола, уряд і міжнародних партнерів з метою надання спеціалізованих послуг для військового відомства, поліції і Британського уряду (HM Government, 2023: 35–63).

5. Висновки

ЗС Великої Британії отримали унікальний досвід у ході боротьби проти організованого, мотивованого та професійного противника – ІРА. Цей досвід був глибоко проаналізований і став основою стратегії протидії діяльності міжнародних терористичних організацій на початку ХХ століття. Велика Британія активно залучала армійські підрозділи у забезпеченні громадської безпеки, на відміну від США, які розпочали низку кардинальних урядових

реформ та створили Міністерство внутрішньої безпеки, Франції, Іспанії та Італії, які зробили ставку в антитерористичній діяльності на використання жандармерій. Водночас у Великій Британії керуючу роль у здійсненні заходів протидії тероризму відігравали цивільні правоохоронні структури, роль ЗС полягала у підсиленні поліції у випадках найвищої терористичної загрози, у забезпеченні додаткової охорони об'єктів критичної інфраструктури та у використанні особливих військових спроможностей – розвідки, логістики, захисту повітряного простору, саперної справи, експертизи із протидії зброї масового ураження. Разом із тим участь військових підрозділів відбувалася із залученням урядових механізмів демократичного цивільного контролю та під прискiпливою увагою загальнонаціональних засобів масової інформації.

Таким чином, Велика Британія є однією з провідних країн світу, де ЗС безпосередньо виконують внутрішню функцію, яка полягає в протидії діяльності терористичних угруповань всередині держави. Армія залишається важливим силовим елементом реагування на терористичні загрози та їх попередження, має успішну практику проведення антитерористичних операцій. Досвід Великої Британії, як одного із найважливіших партнерів України у сфері безпеки, є важливим у контексті визначення внутрішньодержавних завдань для Збройних сил України, обсягу відповідальності, характеру спроможностей, специфіки підготовки підрозділів (зокрема, Військової служби правопорядку) та конкретних форм залучення військового відомства у реагуванні на поточні і перспективні терористичні загрози.

Література:

1. Asher M. The Regiment: The Definitive Story of the SAS. London : Penguin books, 2008. 640 p.
2. Bamber D., Craig O., Elliott F. Blair sent in tanks after ‘chilling’ threat. *The Telegraph*. 16 Feb 2003. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1422243/Blair-sent-in-tanks-after-chilling-threat.html> (дата звернення: 20.10.2023).
3. Beckford M. Secret plan to put 5.000 troops on British streets to fight jihadis. *Mail Online*. 25 Jul 2015. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-3174590/Secret-plan-5-000-heavily-armed-troops-streets-Britain-fight-jihadis-event-terror-attack.html> (дата звернення: 20.10.2023).
4. Bland S., Lockey D., Davies G., Kehoe A. Military Perspective On The Civilian Response To The London Bombings July 2005. *Journal of the Royal Army Medical Corps*. 2006. Vol. 152. № 1. P. 13–16. DOI: 10.1136/jramc-152-01-03.
5. Burrows T. SAS train police firearms officers to shoot terrorists in the head. *Mail Online*. 2 Jan 2016. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-3381805/SAS-train-police-firearms-officers-shoot-terrorists-head-chiefs-insist-s-no-shoot-kill-policy.html> (дата звернення: 21.10.2023).
6. Ceyba R.J. Terrorism-Made in USSR. *Journal of Security Administration*. 1982. Vol. 5. No. 1. P. 75–85.
7. Chief of the Defence Staff. Joint Doctrine Publication 0-01. UK Defence Doctrine. The Development, Concepts and Doctrine Centre Ministry of Defence Shrivenham. Swindon : Wiltshire, 2014. 83 p.
8. Cobain I., Dodd V., Siddique H. London tube bombing: PM says terror threat level raised to critical. *The Guardian*. 15 Sep 2017. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2017/sep/15/parsons-green-district-line-suspended-in-west-london-over-incident> (дата звернення: 21.10.2023).
9. Dodd V. Scotland Yard creates SAS-style unit to counter threat of terrorist gun attack. *The Guardian*. 29 Jan 2015. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/jun/29/scotland-yard-creates-sas-style-unit-to-counter-threat-of-terrorist-gun-attack> (дата звернення: 21.10.2023).
10. Hammond P. Military support to 2012 Olympic Games announced. Official web-site of the UK Government. 2011. URL: <https://www.gov.uk/government/news/military-support-to-2012-olympic-games-announced> (дата звернення: 12.10.2023).
11. HM Government. CONTEST: The United Kingdom’s strategy for countering terrorism. Secretary of State for the Home Department. Sutton : HH Global, 2023. 78 p.
12. Jackson M. An Analysis of military operations in Northern Ireland. Ministry of Defence. London : DGS Publications, 2006. 98 p.
13. Kosnik M.E. The Military Response to Terrorism. *Naval War College Review*. 2000. Vol. 53. No. 2. P. 13–39. URL: <http://www.jstor.org/stable/44638301> (дата звернення: 20.10.2023).
14. MacAskill E. British army reluctant to post troops on UK streets after terror attacks. *The Gurardian*. 26 Jul 2015. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/jul/26/british-army-reluctant-post-troops-uk-terror-attack> (дата звернення: 20.10.2023).
15. Ministry of Defence. Keeping the nation safe: Ministry of Defence Police rise to the challenge. Official web-site of the UK Government. 2017. URL: <https://www.gov.uk/government/news/keeping-the-nation-safe-ministry-of-defence-police-rise-to-the-challenge> (дата звернення: 22.10.2023).
16. Norton-Taylor R., White M., & Hopkins N. UK on missile terror alert. *The Guardian*. 12 Feb 2003. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2003/feb/12/terrorism.world1> (дата звернення: 22.10.2023).

17. Robertson G. Strategic Defence Review – White Paper. Ministry of Defence. 1998. URL: <https://www.resdal.org/Archivo/gb-intro.htm> (дата звернення: 26.10.2023).
18. Spencer E. The Difficult War: Perspectives on Insurgency and Special Operations Forces. Toronto : Dundurn Press, 2009. 280 p.
19. Stevenson J. The Role of the Armed Forces of the United Kingdom in Securing the State Against Terrorism. *Connections*. 2005. Vol. 4. No. 3. P. 121–133.
20. U.S. Department of State. The Global War on Terrorism: The First 100 Days. U.S. Department of State Archive. 2001. URL: <https://2001-2009.state.gov/s/ct/rls/wh/6947.htm> (дата звернення: 26.10.2023).
21. UK Ministry of Defence. Operational deaths post World War II. 3 September 1945 to 28 February 2022. 2022. Defence Statistics (Health). 18 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/624198fce90e075f13a3a5a8/UK_armed_forces_Operational_deaths_post_World_War_II.pdf (дата звернення: 25.10.2023).
22. UK Parliament House of Commons. Anti-terrorism, Crime and Security Bill as introduced in the House of Commons on 12th November 2001. UK Parliament official web-site. 2001. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/cm200102/cmbills/049/en/02049x--.htm> (дата звернення: 24.10.2023).

References:

1. Asher, M. (2008). *The Regiment: The Definitive Story of the SAS*. London: Penguin books. 640 p.
2. Bamber, D., Craig, O. & Elliott, F. (2003). Blair sent in tanks after ‘chilling’ threat. *The Telegraph*. Retrieved from: <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1422243/Blair-sent-in-tanks-after-chilling-threat.html>.
3. Beckford, M. (2015). Secret plan to put 5.000 troops on British streets to fight jihadis. *Mail Online*. Retrieved from: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-3174590/Secret-plan-5-000-heavily-armed-troops-streets-Britain-fight-jihadis-event-terror-attack.html>.
4. Bland, S., Lockey, D., Davies, G., & Kehoe, A. (2006). Military Perspective On The Civilian Response To The London Bombings July 2005. *Journal of the Royal Army Medical Corps*, 152(1), P. 13–16. DOI: 10.1136/jramc-152-01-03.
5. Burrows, T. (2016). SAS train police firearms officers to shoot terrorists in the head. *Mail Online*. Retrieved from: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-3381805/SAS-train-police-firearms-officers-shoot-terrorists-head-chiefs-insist-s-no-shoot-kill-policy.html>.
6. Ceyba, R.J. (1982). Terrorism-Made in USSR (Union of Soviet Socialist Republics). *Journal of Security Administration*, 5(1). P. 75–85.
7. Chief of the Defence Staff. (2014). *Joint Doctrine Publication 0-01. UK Defence Doctrine*. The Development, Concepts and Doctrine Centre Ministry of Defence Shrivenham. Swindon: Wiltshire. 83 p.
8. Cobain, I., Dodd, V. & Siddique, H. (2017). London tube bombing: PM says terror threat level raised to critical. *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/uk-news/2017/sep/15/parsons-green-district-line-suspended-in-west-london-over-incident>.
9. Dodd, V. (2015). Scotland Yard creates SAS-style unit to counter threat of terrorist gun attack. *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/jun/29/scotland-yard-creates-sas-style-unit-to-counter-threat-of-terrorist-gun-attack>.
10. Hammond, P. (2011). *Military support to 2012 Olympic Games announced*. Official web-site of the UK Government. Retrieved from: <https://www.gov.uk/government/news/military-support-to-2012-olympic-games-announced>.
11. HM Government. (2023). CONTEST: The United Kingdom’s strategy for countering terrorism. *Secretary of State for the Home Department*. Sutton: HH Global. 78 P.
12. Jackson, M. (2006). An Analysis of military operations in Northern Ireland. Army Code 71842. *Ministry of Defence*. London: DGS Publications. 98 p.
13. Kosnik, M.E. (2000). The Military Response to Terrorism. *Naval War College Review*, 53(2), 13–39. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/44638301>.
14. MacAskill, E. (2015). British army reluctant to post troops on UK streets after terror attacks. *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/jul/26/british-army-reluctant-post-troops-uk-terror-attack>.
15. Ministry of Defence. (2017). *Keeping the nation safe: Ministry of Defence Police rise to the challenge*. Official web-site of the UK Government. Retrieved from: <https://www.gov.uk/government/news/keeping-the-nation-safe-ministry-of-defence-police-rise-to-the-challenge>.
16. Norton-Taylor, R., White, M., & Hopkins, N. (2003). *UK on missile terror alert*. *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/uk/2003/feb/12/terrorism.world1>.
17. Robertson, G. (1998). *Strategic Defence Review – White Paper*. Ministry of Defence. Retrieved from: <https://www.resdal.org/Archivo/gb-intro.htm>.

18. Spencer, E. (Ed.). (2009). *The Difficult War: Perspectives on Insurgency and Special Operations Forces*. Dundurn. 280 p.
19. Stevenson, J. (2005). The Role of the Armed Forces of the United Kingdom in Securing the State Against Terrorism. *Connections*, 4(3), P. 121–133.
20. U.S. Department of State (2001). The Global War on Terrorism: The First 100 Days. *U.S. Department of State Archive*. Retrieved from: <https://2001-2009.state.gov/s/ct/rls/wh/6947.htm>.
21. UK Ministry of Defence. (2022). Operational deaths post World War II. 3 September 1945 to 28 February 2022. *Defence Statistics (Health)*. 18 p. Retrieved from: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/624198fce90e075f13a3a5a8/UK_armed_forces_Operational_deaths_post_World_War_II.pdf.
22. UK Parliament House of Commons. (2001). *Anti-terrorism, Crime and Security Bill as introduced in the House of Commons on 12th November 2001*. UK Parliament official web-site. Retrieved from: <https://publications.parliament.uk/pa/cm200102/cmbills/049/en/02049x--.htm>.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2023
The article was received 30 October 2023

УДК 39:323.1(=161.1:477):82-992(36+093)"17/18"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-3>

ОБРАЗ РОСИЯН У ПОДОРОЖНИХ ПУТІВНИКАХ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Михайленко Галина Миколаївна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, археології та методики
викладання
Херсонського державного університету
irida@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754

Мета дослідження – вивчити образ росіян, що переселилися на територію Південної України, на основі травелогів мандрівників кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. **Методологічною основою дослідження** стали такі методи, як аналіз, синтез, а також методи фронтиру та локальної історії. **Основні результати дослідження.** Саме наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. відбулися великі геополітичні зміни в південно-східному регіоні Європи: південні території України були інкорпоровані російською імперією. Ця подія призвела до переселення російськомовного населення до південноукраїнського регіону та його колонізації з метою долучення нових земель до загальноросійського життєвого простору. Завдяки адресній державній підтримці росіяни заселили значні території Півдня України. Такі територіально-політичні трансформації знаходили відклик у багатьох візитерів до південноукраїнського регіону. Ці епохальні зміни змусили багатьох росіян та іноземців описувати перебіг трансформацій у своїх подорожніх записках та оцінювати їх значимість. Наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. регіон відвідували представники дворянства та купецтва, вчені та звичайні мандрівники, які залишили по собі велику кількість подорожніх записок, що стали цінним ресурсом для відтворення образу росіян у південноукраїнському регіоні досліджуваного періоду. У своїх описах відвідувачі діляться особистими враженнями від побаченого, тож подібний матеріал не можна знайти в інших видах історичних джерел, що формувалися у межах органів російської адміністрації або піддавалися цензурі. Однією з тем травелерів є змалювання життя росіян на нових територіях. Центральне місце в записках посідає побут і характер переселенців з російських губерній, що мешкали на Півдні України. **Висновки.** У результаті дослідження вдалося виявити відмінності в описах і оцінках характеру і способу життя росіян іноземними російськими мандрівниками в досліджуваний період часу. Загалом, образ росіян висвітлювався на фоні протиставлення фундаментальних категорій еліта/народ, свобода/рабство, нація/народ.

Ключові слова: подорожні путівники, травелери, туризм, мандрівники, Південь України, травелогі.

THE IMAGE OF RUSSIANS IN TRAVEL GUIDES OF THE LATE 18TH – THE EARLY 19TH CENTURY

Mykhaylenko Halyna Mykolayivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Archaeology
and teaching methods
Kherson State University
irida@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754

The purpose of the research is to study the image of Russians who moved to the territory of Southern Ukraine on the basis of the travelogues of the late 18th – the first half of the 19th century. **The methodological foundation of the research** comprises such methods as analysis, synthesis, and also the frontier method and the method of local history. **The main research results.** It was the end of the 18th – the first half of the 19th century, when substantial geopolitical changes occurred in the south-eastern region of Europe: the southern territories of Ukraine were incorporated by the Russian Empire. This event caused migration of the Russian-speaking population to the south-eastern region and its colonization aimed at incorporation of the South of Ukraine in the general Russian life space. Due to the targeted support of the government, Russians occupied substantial territories of the South of Ukraine. Such territorial-political transformations resonated in many visitors of the Southern Ukrainian region. These epochal changes made many Russians and foreigners describe the course of transformations in their travel notes and appreciate their significance. In the late 18th – the first half of the 19th century the region was visited by representatives of nobility and merchants,

scientists and ordinary travelers who left a large number of travel notes which became a valuable resource for depicting the image of Russians in the south-eastern region of the investigated period. In their travel notes, the visitors shared their personal impressions of their experiences, and similar materials cannot be found in other types of historical sources which were compiled under control of the Russian legislative bodies or were censored. One of the themes of the travelogues was depiction of the life of Russians in the new territories. The central subject of the travel notes was everyday life and character of migrants from Russian gubernias, living in the South of Ukraine. **Conclusions.** The research findings allowed identifying differences in the descriptions and evaluations of the character and the life style of Russians by foreign and Russian travelers in the investigated period. On the whole, the image of Russians was depicted against the background of opposing the fundamental categories – elite/common people, freedom/slavery, nation/ common people.

Key words: travel guides, travel notes, tourism, travelers, South of Ukraine, travelogues.

1. Вступ

Актуальність досліджуваної проблеми визначається глибокою зміною уявлень про статус Півдня України на сучасному етапі українського державотворення та в умовах повномасштабної війни росії проти українського народу, адже це змінило розуміння історії України кінця XVIII – початку XX ст. Важливо спростувати штучну «новоросійську теорію» імперії та продемонструвати домінуючу роль українського та європейського чинників у розвитку земель Півдня України. Більше того, з'являється бачення, що Південна Україна історично розглядається як суто модерний український регіон, який мав широкі можливості розвиватись у руслі західноєвропейської культури.

Усвідомлення важливості Південної України починається наприкінці XVIII – у XIX ст. Так, наприклад, А. Гурлянд (Гурляндт, 1900), Н. Надеждин (Надеждин, 1844), К. Зеленецький (Зеленецький, 1844), Н. Гудзій (Гудзій, 1888) та інші публікували в журналах «Записки Одеського історико-старожитного товариства» та «Відомості Таврійського наукового архівного комітету» описи іноземних і російських мандрівників на території Південної України. Згадані автори досить детально досліджували описи південного регіону України та його мешканців, щоб проаналізувати не лише характер подорожі, а й уявлення про загальні риси формування нового суспільства та інакшу культурну реальність.

Радянська історіографія ігнорувала вивчення образу українського народу, національно-культурну самобутність Півдня України. В основному увагу було зосереджено на військових, будівельних та соціально-економічних перетвореннях із застосуванням класового підходу.

Після проголошення незалежності України в 1991 році науковці знову звернулися до історії Південної України. Останніми роками було опубліковано багато історичних студій про розвиток Півдня України, зокрема, В. Константинової (Константинова, 2010), А. Дорошевої (Дорошева, 2009), М. Шитюка, В. Щукіна (Шитюк, Щукін, 2008) та ін., присвячених переважно етнічному, соціальному та релігійному просторам Півдня України. Однак, незважаючи на загальну репрезентацію історичних досліджень Півдня України,

слід підкреслити, що попередні розвідки не зосереджувалися на аналізі цивілізаційного дискурсу, який відбувався між російськими та іноземними мандрівниками.

Метою статті є дослідження образу росіян Півдня України на основі травелерів кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Подорожні описи є безцінним джерелом історії формування нових соціокультурних реалій, оскільки їх автори фіксували власні спостереження в режимі реального часу. Швидким розвитком Півдня України цікавилися не лише урядовці та громадські діячі, а й громадяни багатьох країн, які були зацікавлені/стурбовані долею південноукраїнського регіону, а тому прискіпливо описували характер, побут росіян.

2. Образ росіян у травелерах іноземців кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Образ росіян у іноземців формувався здебільшого під впливом декількох важливих чинників: об'єктивних (політичних, соціально-економічних, побутових), суб'єктивних (особистісних бачень авторів травелерів), традиційних (стереотипних уявлень про країну та її мешканців).

Маршрути, якими пересувались іноземні візитери на Півдні України, були цілком традиційними і проходили через Одесу, Миколаїв, Херсон, Катеринослав, Олександрівськ, Керч, Феодосію, Сімферополь, Севастополь, Бахчисарай тощо, звідки вже мандрівники або поверталися додому, або продовжували свої подорожі іншими регіонами чи країнами.

Наприклад, К. Кох, німецький мандрівник та дослідник природи, під час своєї подорожі Кримським півостровом здебільшого виявляв інтерес до історичного спадку, розмірковував про окремі проблеми регіону. Зокрема, звернув увагу у своїх роздумах на росіян, які в його викладі поставали доволі грізним супротивником і протиставлялися цивілізованому західному світу своїм «варварством» та військовою агресією. У висновку – вони несуть загрозу західному світу, а тому від росіян потрібно захищатись. Навіть більше: напад західних союзників на російські терени убезпечить їх від майбутньої агресії росіян, які перетворили Крим на свій стратегічний пункт для наступу (Koch, 1855: 123).

Подібної думки дотримувалась і мандрівниця Е. Кравен. Хоча, на відміну від К. Коха, вона здебільшого акцентувала увагу на своїй особистості і регулярно підкреслювала особливості перебування леді у нецивілізованому світі росіян. Мандрівниця слідувала традиційним візіям того-часного сприйняття росіян і підкреслювала їхнє проміжне становище у ієрархії народів між західною та східною цивілізаціями. Для такої ієрархії складені оціночні стереотипи в тому, що західна цивілізація є суто прогресивною, а східна – відсталою. Проміжне становище росіян включало у себе тези про те, що вони являли собою підростаючий народ, якому ще багато доведеться вчитись, але при цьому вони розглядались як здібні учні. Характеризуючи росіян, Е. Кравен (Кравен, 1795: 123) відзначала, що вони мають перспективи у сприйнятті успіхів західної цивілізації, але в багатьох аспектах їм ще потрібно дуже багато зробити. Окрім цього, відбувалось протиставлення російської еліти і народу. Представники вищих прошарків російського суспільства уже сприймалися як середовище витончених людей, хоча з певними застереженнями про нелюдність, нещирість, осіб, від яких відчувається зло і заздрість, але розумних, здатних до навчання «дітей». Її здивувала мода на західноєвропейський одяг серед представників російської аристократії, мандрівниці хотілось їх побачити в оригінальних російських нарядах. Водночас власне російський народ являвся в образі «дитя» вже трохи зіпсованого, але простодушного, легковірною, доброго і не зовсім цивілізованого, яке не відрізнялося особливими інтелектуальними здібностями. Повільне сприйняття цивілізаційних досягнень трактувалось як певна загроза для західного світу (Надеждин, 1844: 125–134, 172–174, 252, 315).

Подібного протиставлення «російська еліта vs народ» дотримується й інша англійська мандрівниця М. Гутрі, яка описує аристократію в більш-менш позитивному образі: здатні налагодити сільське господарство, виступають у ролі непоганих господарів. Народ представлений загалом як непогані люди, простодушні, але не зовсім цивілізовані. Єдине, що, на її думку, об'єднує між собою еліту і народ, – постійна готовність до війни (Гутрі, 1810: 26–48).

Інша мандрівниця М. Холдернесс, подорожуючи Півднем України, не бачила в росіянах нічого цивілізованого і не втрачала можливостей для того, щоб продемонструвати критичне ставлення до російського побуту, організації життєвого простору та підкреслити політичну, економічну і соціальну відсталість. Наприклад, у Миколаєві вона мала змогу познайомитись з російськими дворянами, які за направленням уряду певний час навчалися у Великобританії. Вони з теплотою згадували цей період свого життя, але, за оцінкою

М. Холдернесс, уряд відібрав осіб, нездатних до здобуття знань, оскільки результати свого навчання вони так і не інтегрували на місцевому ґрунті після повернення додому. Крім того, на її думку, план поаграрному розвитку Півдня України можна було загалом вважати провальним, адже на заваді стояв російський деспотичний уряд, дії якого здебільшого не давали змоги розвивати південноукраїнський регіон.

За оцінками М. Холдернесс, простий народ перебував у рабському становищі. І це стосувалося не тільки інших народів регіону. Самі росіяни мали поневолене (рабське) становище, з них низове російське дворянство вимагало велику кількість податків і хабарів. У своєму описі мандрівниця найбільш критично ставиться саме до низового місцевого дворянства, представники якого утримували у своїх руках основні важелі управління земельними, судовими, адміністративними справами регіону і не зупинялися у вимаганні хабарів. З цим питанням у М. Холдернесс відчувається особливо саркастичне ставлення до росіян, вона навіть презентує низку ілюстрацій до цього явища. Наприклад, наводить для підтвердження позитивного сприйняття цього явища російське прислів'я: *«Суд любить золото, а страпаче – сrebro»*. На підтвердження тези, що корупція у російській дійсності вважається цілком прийнятною, мандрівниця розповідає випадок, коли один з чиновників їй конфіденційно повідомив, що здатен при своїй невеличкій зарплатні зібрати хабарів на 1 000 руб. у місяць, бо населення йде на такі кроки, щоб уникнути більш жорстокого до них ставлення з боку місцевих представників російської влади. Тому у вжитку регіонального російського чиновництва побутувало ще одне прислів'я: *«Небо високо, а государь далеко»* (Холдернесс, 1810).

Причини такого становища англійка вбачала у недостатньому рівні освіченості не тільки серед місцевих мешканців, а й у середовищі власне росіян, що переселялися на нові землі. На її переконання, відсутність нормальної системи освіти стоїть на заваді долучення звичайного «руського мужика» до цивілізованого світу. Знання ще слабо проникали у свідомість російського народу, яке б становище у соціальній сфері вони не займали. Це не залежало від походження (дворянин, селянин). За спостереженнями мандрівниці, росіяни ще й перебували в тенетах «духовного фанатизму», який не дозволяв аристократії об'єднатися з народом та відповісти на його запити. Подібна реакція була б характерна для вільних людей. Росіяни ж не демонстрували, на її думку, розвиток «вільних людей», навпаки, їхнє життя – демонстрація того, що всі вони глибоко невільні, як духовно, так і особистісно. Навіть освіта використовувалася для розповсюдження невігластва.

Однією з тем, що отримала найбільш розлоге висвітлення у подорожньому описі Півдня України американця Д. Стефенса, стало правове положення селян. Для нього росія на межі XVIII–XIX ст. була екзотичною країною, відмінною від Європи, і йому цікаво було порівняти розвиток Півдня України з Америкою. Він зустрів багатьох росіян, які організовували сільськогосподарське виробництво, і у нього здебільшого сформувалося більш-менш позитивне відчуття до російської еліти. Однак був один момент, який дуже сильно вразив американця: на полях російських поміщиків працювали кріпосні селяни, які фактично були рабами. Так, у нього на батьківщині теж були раби, але афро-американці, а тут він побачив, що білі люди були рабами білих. Батько американського мандрівника був солдатом революції і боровся за великі принципи та ідеали свободи і рівності, а він особисто побачив рабство серед білих. Це стало для нього великим потрясінням. Через побачене росіяни не вписувались в його картину цінностей як народ, що цінує свободу. До того ж через деякий час американець дійшов висновку, що росіяни погані менеджери, адже слабо розбираються у власних прибутках та видатках (Ейдельман, 2012: 246–250).

Мандрівником, який відрізнявся, мабуть, найбільш критичним ставленням до росіян на Півдні України, був Р. Лайалл. На сторінках свого подорожнього путівника він їх змальовував здебільшого в двох основних образах: хабарники та шахраї. Ці характеристики стосувалися усіх сфер, про які писав мандрівник. Скрізь він відзначав серед росіян жадібність та вимагання. Якщо росіяни займалися будівельними роботами, то Р. Лайалл надавав характеристику, що вони негідники під керівництвом шахраїв. Якщо росіяни продавали алкогольні напої, то візитер характеризував їх як фальсифікаторів та шахраїв, оскільки продавці обдурювали людей, а віце-губернатори, чиновники і різні клерки продавали розбавлений спирт за ціною чистого і збагачувалися. Якщо росіяни займалися адміністративними справами, то завжди їхня діяльність супроводжувалася корупцією та хабарництвом, вони могли зібрати певну кількість грошей, навіть якщо обіймали посаду короткий термін. Якщо росіяни налагоджували роботу митниці, це обов'язково призводило до корупції та хабарництва (Ейдельман, 2012: 110–150).

Загальний висновок Р. Лайалла полягав у тому, що рівень шахрайства серед росіян носив абсолютний характер. Російське дворянство цілком спокійно ставилося до того, що їхні менеджери нечесні та несправедливі. Так, він наводить приклад, що родичі та друзі доводили дворянину, що його обманюють його ж працівники, на що він відповів: «Я хорошо знаю, что мой управляющий

обманывает меня и при поставке продуктов, и деньгами, и богатеет благодаря своей низости, но что я могу сделать? Я неоднократно менял своих управляющих по одним и тем же причинам и находил второго таким же плохим, как первый, а то и хуже, и, по правде говоря, нынешний управляющий более умерен в своих потребностях, чем его предшественники. Я могу рассчитать его прямо сегодня, а завтра найти худшего. И к тому же мне придется переносить все неудобства, которыми обязательно сопровождается каждое такое изменение». Це цілковито узгоджувалося з думкою мандрівника, що росіяни постійно обманювали один одного і це вважалося прийнятною поведінкою (Ейдельман, 2012: 122–152).

На думку Р. Лайалла, росіянам притаманні яскраво виражені агресивні наміри, оскільки протягом усієї історії вони вели безкінечні війни зукраїнцями, поляками, турками і татарами. Також він протиставляв між собою російську еліту і народ, вважаючи, що «уж слишком очевиден контраст блеска и нищеты». При цьому відзначав такий нюанс, що елітарна частина намагалася цілковито підтримувати зовнішні атрибути свого статусу, навіть у ті моменти, коли грошей у них було обмаль.

Інший англійський мандрівник на Півдні України Р. Пінкертон багато подорожував регіоном і описував біблійні товариства: російське, одеське, німецьке та інші. Частина подорожнього путівника також присвячена детальному опису життя росіян. Візитер звернув увагу на велику кількість народних обрядів, пов'язаних із хрещенням, очищенням, наданням імен, описом амулетів, наявності різного роду пересторог, характеризував манеру звернення залежно від соціального статусу тощо. На основі своїх спостережень він зробив висновок про залежність росіян від релігійних упереджень, вважаючи їх фанатично налаштованими. Загалом, росіяни, за його спостереженнями, виглядали досить простим народом (Ейдельман, 2012: 196–208).

3. Образ росіян у тавелерах російських мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Росіяни-мандрівники здебільшого сприймали своїх співвітчизників у позитивному форматі. Особлива увага приділялася військовим, серед яких панував пафос перемоги, оскільки нещодавно завершилися російсько-турецькі війни і більшість була в захваті від військових звітів, вихвалялись особистими здобутками, як-от: захоплення фортець, вбивство великої кількості людей, перетворення місцевих мешканців регіону на кріпосних селян. У своїх описах візитери формували ефект тотальної перемоги, оскільки росіяни зробили важливу справу – захопили Крим, перетворили його на військову базу, а це мало

для росії важливе стратегічне значення. Росіяни, таким чином, відчували себе господарями підкорених народів, виконавцями великої справи для своєї держави. Російські військові так захопились своїми перемогами, що інколи водили екскурсії на місця своєї бойової слави. Наприклад, П. Сумароков згадував, як йому влаштовували екскурсію в Миколаєві по захоплених у полон турецьких кораблях (Сумароков, 1800: 15).

Із загарбанням Півдня України географічний, політичний і військовий простір розширився для росіян за рахунок новоприєднаних територій, які знаходяться набагато ближче до Європи, тому панувала думка, що вони заслужили, а точніше, відвоювали собі право на красиве життя. Це призводило до того, що росіяни, облаштувавшись на Півдні України і зрозумівши, що до європейських країн дуже близько, поступово вчили іноземні мови, їздили частіше до європейських столиць і вже з відразою дивились у бік столичних міст росії.

Себе ж росіяни позиціонували як великих цивілізаторів, які розширили горизонти цивілізованого світу, принесли світло у пустелю і пустопорожній край, які самі називали «новоросія» і заявили, що вона повертається в «рідну гавань». Однак, коли саме «рідна гавань» втратила свої землі – ніколи не уточнювалося. Водночас у російських візитерів звучало, що південноукраїнський регіон належав запорожцям, кримським татарам і грекам. Мандрівники не втрачали можливості похвалитися власними знаннями давньогрецької мови і демонстративно показували, як вільно вони читають давньогрецькі написи, які зустрічають на історичних пам'ятках регіону (Холдернесс, 1810: 16, 56).

Наприклад, В. Ізмайлов у подорожньому путівнику переконував, що українці втратили здатність до власного державного розвитку, а тому природно перебувають під «захистом» російського народу, який, на його думку, позитивно впливав на хід колонізаційних процесів у регіоні. Крім того, він доводив, що саме росіяни підштовхнули місцеве населення до активного образу життя, принесли цивілізаційний розвиток, оскільки «русские» мають більше схильності за своїм характером до слави і більш агресивної завойовницької поведінки (Ізмайлов, 1802: 76–82).

Будівництво міст та флоту на Півдні України змальовувалося з великим пафосом. Усі переваги у подорожніх путівниках російських мандрівників набули форми давньогрецького епосу і часто у текстах фігурують відсилки до давньогрецької історії на Півдні України. Зокрема, згадувались фрагменти давньогрецької колонізації Північного Причорномор'я, які порівнювались з російським заселенням цих територій. У підсумку відзначалося, що росіяни, подібно до греків у старі часи, здійснили подвиг і заслуговують на ореол вічної

слави. У своїх описах російські мандрівники не визнавали впливів технологічної Західної Європи, а тому: справа будівництва міст презентувалася суто російською; організація життя в регіоні здійснювалася виключно завдяки росіянам; колонізація Півдня України відбувалася за рахунок росіян; мешканці в більшості – росіяни, а тому і Південь України слід вважати суто російським (Всеволожский, 1839: 2–3, 24–25).

Окремі візитери погоджувались з тим, що багато для розвитку регіону зробили французи, особливо виділялась постать дюка де Рішельє та інших менеджерів й управлінців. Проте подібне визнання підсумовувалося тим, що саме росіяни змогли відкрити двері для таких талантів, оскільки військовим шляхом захопили регіон і дали можливість французам поступити на російську службу. Сама ж російська аристократія часто описувалася як вельми приємне коло для спілкування, члени якого були знавцями багатьох мов, отримували найкращу освіту, були поціновувачами мистецтва, колекціонерами старовини; витонченими, добрими, приємними у спілкуванні особами; вони виділялися привітністю, щирістю і мудрістю в управлінні регіоном (Демидов, 1853: 282–287).

Російські селяни, яких перевезли із собою поміщики у ході колонізації краю, ставились до життя простіше. Часто у подорожніх путівниках вони змальовувались гостинними, добрими, простодушними, такими, що ніколи не скаржились на долю чи зайнятість і скромно говорили «жити можна». Селяни дійсно жили, як правило, скромно, збудувавши собі невелику просту хатину. Також відзначалось, що російські селяни цуралися переймати українську мову, вважаючи її мовою простолюдинів, але дуже часто користувалися нецензурними виразами, які, своєю чергою, переймали представники інших національностей. У досліджуваний період візитери це називали «ругаться по русски». Особливо росіяни пишались, коли флегматичні німці навчились лаятись «по русски» і їм цікаво було спостерігати, як німці вимовляють нецензурні слова з акцентом (Афанасьев-Чужбинский, 1861: 374–376).

Росіяни-андрівники досить зверхньо ставилися до мов інших народів, натомість, якщо чули, що людина «объясняется по Русски свободо» (Холдернесс, 1810: 9, 51, 66), готові були приділити час для розмови з нею. Особливу насолоду відчували, коли дізнавались, що іноземці працювали на знатних російських поміщиків. Наприклад, Н. Всеволозький згадував розповідь француза, який служив поваром в одній родині і зміг накопичити гроші для відкриття власного ресторану. До цієї історії мандрівник від себе додав, що француз накопив гроші «верно от крупниц с трапезы богатого своего барина» (Всеволожский, 1839: 33).

Слід також відзначити, що мандрівники з російської імперії з великим пієтетом сприймали європейські нововведення та товари, вважаючи їх кращими на декілька порядків, ніж навіть продукцію власного, російського, виробництва (Всеволожский, 1839: 44). Захоплене відношення до європейського краму прослідковувалося у всьому: одяг, промислові та сільськогосподарські товари, кулінарні вироби, напої, тютюн тощо – усе вважалося кращим, зразковим. Кожен росіянин мріяв купити і користуватися європейськими товарами; гуляти парками в англійському стилі; зупинятись у готелях, власниками яких були німці; смакувати їжу, яку готували французи. Усе західноєвропейське постійно вихвалялося (Всеволожский, 1839: 48–49; 15, 66–72).

Натомість, коли справа доходила до користування, наприклад, готелями, власниками яких були татари, болгари, греки та представники інших національностей, російські мандрівники надавали довгу негативну оцінку їхній діяльності. Їх не влаштовувало геть усе: дивани були нерівними, білизна не була м'якою, кухня не смакувала тощо. Загалом, російські візитери зі зверхністю, пихатістю і неповагою ставились і до самих місцевих мешканців, часто називаючи кримських татар варварами, євреїв – жидами, українців – малоросами (Всеволожский, 1839: 26, 33; 15, 51, 68). Наприклад, А. Демидов зауважував, що саме через недостатню увагу греків, татар, вірмен до комфорту бідним і нещасним російським мандрівникам доводиться брати із собою власну постільну білизну, щоб було зручно у таких готелях ночувати (Демидов, 1853: 292–293).

Окремо слід окреслити момент, що чітке місце у травелерах посідає образ російського народу як такого, який вмів коритися своїм повелителям та покровителям. Замість поняття «воля» і «вільне життя» росіяни задовольняються «милістю» божою та царською і почуваються щасливими, що їм це доступно. Натомість «воля» не виступала життєвою цінністю росіян, оскільки, за роз'ясненнями, що презентувалися в записках російських мандрівників, вона краде в людини почуття держави, батьківщини, затишку і необхідних для життя матеріальних благ (Афанасьев-Чужбинский, 1861: 382–385).

Російські поміщики мали образ стереотипного господаря землі, але з невеликими відмінностями від тих характеристик, які вони мали безпосередньо в російських губерніях. На Півдні України у подорожніх описах вони виглядали більш активними, підприємливими, нахабними. Один із прикладів А. Афанасьєва-Чужбинського засвідчував, що поміщики правого берега Дніпра, який перебував у межах Херсонської губернії, змогли захопити плавні вздовж лівого берега Дніпра, який відносився до іншої губернії – Таврійської.

Виявити, як їм це вдалося зробити та ще й на законних підставах, сучасникам так і не вдалося.

Здібності росіян у подорожніх путівниках переважно оцінювались неоднозначно. З одного боку, вони виглядали більш-менш працьовитими людьми, виявляли хист у промисловій сфері, яку А. Афанасьєв-Чужбинський навіть називав найбільш діяльною сферою росіян. Натомість, у землеробстві на Півдні України вони не знайшли собі застосування, їм постійно все заважало: землі неродючі дістались, реманенту необхідного не було, робота велася ситуативно, а не цілеспрямовано. Також відзначалося, що росіяни дуже багато вживали алкогольних напоїв, причому всюди: в питних закладах, вдома, дорогою, у гостях тощо. Прикметно, що росіян, які вживали забагато алкоголю, оцінювали негативно, а іноді до них застосовувалося і покарання, але, загалом, така якість не вважалась особливо гріховною і сильно не засуджувалась. Якщо росіянин багато вживав алкогольних напоїв і був до цього ще не працьовитою людиною, то найбільше покарання, яке він міг отримати, – рекрутчина. Але якщо людина була досить кваліфікованою у своїй професії, то такі, навпаки, цінувались і за жодних обставин з ним не прощались і все їм пробачалося (Афанасьев-Чужбинский, 1861: 364–389).

4. Висновки

Таким чином, можна зробити висновок, що опису росіян, які перебували на південноукраїнських теренах, приділено багато уваги в травелерах мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст. Російські візитери здебільшого намагались надавати позитивні характеристики співвітчизникам та презентувати їх в образі повноправних господарів регіону. Описи насичені пафосом військових перемог, долученням до цивілізаційних новинок, проведенням колонізаційних процесів і утвердженням росіян саме в якості домінуючого народу в Південній Україні. Негативних описів не багато, адже російські мандрівники намагались не акцентувати увагу на недоліках представників власного народу, а якщо і знаходились такі, то їх намагались виправдати.

Іноземні мандрівники, на противагу візитерам з росії, у подорожніх описах відзначали велику кількість негативних рис росіян, які сприймалися як агресивний, заздрісний, не зовсім цивілізований народ із сильно розвиненими хабарництвом, корупцією та бюрократією. Стримано оцінювались європейцями і цивілізаційні зрушення росіян, наголошувалося, що росіянам потрібен час для технологічного, освітнього, економічного і політичного прориву. Проте відзначалося, що росіяни можуть повчитись і тоді матимуть перспективи розвитку.

Схожість описів іноземних і російських візитерів можна відзначити в протиставленні образу росіян у характеристиках «еліта/народ». Еліта

змальовувалася здебільшого позитивно. Її представники презентувалися добрими, освіченими, мудрими менеджерами, які якщо і мали певні недоліки, то це не спотворювало загальний образ. Натомість народ (селянство, міщанство, дрібне чиновництво) більше критикувався. Представники нижчих прошарків змальовувалися агресивними, забюрократизованими, хабарниками, корупціонерами; особами, що постійно лаялися, вживали алкогольні напої у надмірних дозах. Селяни ж презентувалися як такі, що абсолютно не проти кріпосної залежності, оскільки їм цілком досить божої або царської милості. Єдина риса, в якій еліта та народ були схожими, – це постійна готовність до військових дій, а також абсолютна прихильність до релігії та церкви на рівні фанатизму.

Загалом, аналізуючи всі характеристики, сфери діяльності та обізнаності росіян, можна

зробити висновок, що більшість з них усувалася з рівня політичної суб'єктності, не долучалася до управління державою, у цій ніші вбачалися тільки представники еліти. За народом визнавалися тільки звичаї, обряди й інші традиційні комплекси, без права брати участь у житті власної країни. Для народу цілком природним вбачався статус залежної особи, якій не потрібні такі категорії, як «воля», «свобода», «вибір», що вважалися зайвими для російських селян, ремісників, міщан. У цьому плані виглядають залежними і представники аристократії, оскільки для них рушійною силою життя і розвитку була категорія царської волі. Однак саме на Півдні України спостерігалася особливість російської еліти – більша самостійність та автономність у діяльності, що сформувалися завдяки частим контактам із західноєвропейською елітою.

Література:

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Санкт-Петербург : Типография морского министерства. Т. 1. 1861. 465 с.
2. Всеволожский Н.С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. Москва : Тип. Августа Семена при Императорской Медико- хирургической академии. Т. 1. 1839. 495 с.
3. Гудзий Н. К истории русского сентиментализма (Путешествие в Крым П. Сумарокова). *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь : Таврическая Губернская типография. 1888. № 6. С. 132–143.
4. Гутри М. Письма о Крыме, Одессе и Азовском море. Москва : Тип.Н.С. Всеволожского. 1810. 293 с.
5. Гурлянд А. Из описания г. Одессы, сделанного генералом Сухтеленом. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Экономическая типография. Т. XXII. 1900. С. 16–17.
6. Ейдельман А. Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса : «Optimum». 2012. 284 с.
7. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 г. Анатолием Демидовым. Москва : Тип. А. Семена. 1853. 543 с.
8. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України в другій половині XIX ст. : дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Одеса. 2009. 195 с.
9. Измайлов В.В. Путешествие в полуденную Россию: в письмах, изданных В. Измайловым. Москва : Университетская типография. 1802. Т. 1. 404 с.
10. Зеленецкий К. Путешествие в Южную Россию и Крым Анатолия Демидова. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Городская типография. Т. 1. 1844. С. 442–453.
11. Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір(1861– 1904 рр.). Запоріжжя : АА Тандем. 2010. 569 с.
12. Koch C. The Crimea and Odessa. Journal of a tour, with an account of the climate and vegetation by Dr. Charles Koch / Transl. by Joanna B. Horner. London, 1855. 336 p.
13. Кравен Э. Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году. Москва : Университетская тип. 1795. 1855. 525 с.
14. Надеждин Н. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу Н.С. Всеволожского. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Городская типография. Т. 1. 1844. С. 433–441.
15. Сумароков П.И. Путешествие в Крым и Бессарабию в 1799 г. П.И. Сумарокова. Москва : Университетская типография у Ридигера и Клаудия. 1800. 238 с.
16. Холдернесс М. Крым XIX столетия в труде английской ученой и писательницы Мери Холдернесс. 1810. URL: <http://www.krimoved-library.ru/books/britanskiy-vzglyad-na-krim8.html> (дата звернення: 12.11.2023).
17. Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим. 2008. 222 с.

References:

1. Afanasiyev-Chuzhbinskyi, A. (1861). *Poezdka v Yuzhnuu Rossyiu* [A trip to Southern Russia]. Sankt-Peterburg: Tipohrafiia morskoho mynysterstva. T. 1. 465 s. [in Russian].
2. Vsevolozhskyi, N.S. (1839). *Puteshestvie cherez Yuzhnuu Rossyiu, Krym y Odessu v Konstantynopol, Maluiu Azyiu, Severnuu Afryku, Maltu, Sytsyliu, Ytaliyu, Yuzhnuu Frantsyiu y Paryzh v 1836 y 1837 hodakh* [Travel through Southern Russia, Crimea, and Odessa to Constantinople, Asia Minor, North Africa, Malta, Sicily, Italy, Southern France, and Paris in 1836 and 1837]. Moskva: Typ. Avhusta Semena pry Ymperatorskoi Medyko-khyrurhicheskoi akademyy. T. 1. 495 s. [in Russian].
3. Hudzyi, N. (1888). K ystoriy russkoho sentymentalyzma (Puteshestvie v Krym P. Sumarokova) [To the History of Russian Sentimentalism (P. Sumarokov's Journey to the Crimea)]. *Yzvestiya Tavrycheskoi uchenoi arkhivnoi komissiyi*. Symferopol: Tavrycheskaia Hubernskaia tipohrafiia. № 6. S. 132–143 [in Russian].
4. Gutri, M. (1810). *Pisma o Kryme, Odesse i Azovskom more* [Letters about Crimea, Odessa and the Sea of Azov]. Moskva: Tip. N.S. Vsevolozhskogo. 293 s. [in Russian].
5. Hurliand, A. (1900). Yz opysaniya h. Odessi, sdellanoho heneralom Sukhtelenom [From General Sukhtelen's description of Odessa]. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei*. Odessa: Ekonomycheskaia tipohrafiia. T. XXII. S. 16–17 [in Russian].
6. Eidelman, A. (2012). *Odessa hlazamy brytantsev. Zametky puteshestvennykov* [Odessa through the eyes of the British. Notes of travelers]. Odessa: Yzdatelstvo. 284 s. [in Russian].
7. Demydov, A. (1853). *Puteshestvie v Yuzhnuu Rossyiu y Krym cherez Venhryiu, Valakhyiu y Moldavyiu, sovershennoe v 1837 h. Anatolyem Demydovym* [Journey to Southern Russia and the Crimea through Hungary, Wallachia and Moldavia, made in 1837 by Anatoly Demidov]. Moskva: Typ. A. Semena. 543 s. [in Russian].
8. Dorosheva, A.O. (2009). *Samovriaduvannia v prymorskykh mistakh Pivdnia Ukrainy v druhii polovyni XIX st.* [Self-Government in the Coastal Towns of Southern Ukraine in the Second Half of the Nineteenth Century]: dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 “Istoriia Ukrainy”. Odesa. 195 s. [in Ukrainian].
9. Izmailov, V.V. (1802). *Puteshestvie v poludennuyu Rossyiu: v pismah, izdannyh V. Izmailovym* [Journey to midday Russia: in letters published by V. Izmailov]. Moskva: Universitetskaya tipografiya. T. 1. 404 s.
10. Zelenetskyi, K. (1844). *Puteshestvie v Yuzhnuu Rossyiu y Krym Anatolya Demydova* [Journey to the Southern Russia and Crimea of Anatoly Demidov]. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy i drevnostei*. Odessa: Horodskaia tipohrafiia. T. 1. S. 442–453 [in Russian].
11. Konstantinova, V.M. (2010). *Urbanizatsiia: pivdennoukrainskyi vymir (1861–1904 roku)* [Urbanization: The South Ukrainian Dimension (1861–1904)]. Zaporizhzhia: AA Tandem. 569 s. [in Ukrainian].
12. Koch, C. (1855). The Crimea and Odessa. Journal of a tour, with an account of the climate and vegetation by Dr. Charles Koch / Transl. by Joanna B. Horner. London, 336 p. [in English].
13. Kraven, E. (1855). *Puteshestvie v Krym i Konstantinopol v 1786 godu*. [Journey to the Crimea and Constantinople in 1786]. Moskva: Universitetskaya tip. 1795. 525 s. [in Russian].
14. Nadezhdin, N. (1844). *Puteshestvie cherez Yuzhnyu Rossyiu, Krym i Odessu* N.S. Vsevolozhskogo [Journey through Southern Russia, Crimea and Odessa by N.S. Vsevolozhskiy]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej*. Odessa: Gorodskaya tipografiya. T. 1. S. 433–441 [in Russian].
15. Sumarokov, P.Y. (1800). *Puteshestvie v Krym y Bessarabyiu v 1799 h. P.Y. Sumarokova* [Travel to the Crimea and Bessarabia in 1799 by P.I. Sumarokov]. Moskva: Unyversytetskaia tipohrafiia u Rydyhera y Klaudyia. 238 s. [in Russian].
16. Kholderness, M. (1810). *Krym XIX stoletia v trude anghlyiskoi uchenoi y pysatelnytsy Mery Kholderness* [Crimea of the XIX century in the work of the English scientist and writer Mary Holderness]. Retrieved from: <http://www.krimoved-library.ru/books/britanskiy-vzglyad-na-krim8.html> (Last accessed: 12.11.2023) [in Russian].
17. Shytiuk, M.M., Shchukin, V.V. (2008). *Yevreiske naselennia Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX stolit* [The Jewish population of the Kherson province in the nineteenth and early twentieth centuries]. Mykolaiv: Vydavnytstvo Iryny Hudym. 222 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.12.2023
The article was received 14 December 2023

УДК 329.614(477.72)-048.66:351.746.1(47+57)"194/195"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-4>

МЕТОДИ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ПРОТИ НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ НА СТАНІСЛАВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1950-Х РР.

Паска Богдан Валерійович,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України
і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
bohdan.paska@pnu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-5452-5254*

Луцик Владислав Васильович,
*студент II курсу ОР «Магістр» за спеціальністю
«Середня освіта (Історія)»
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
vladyslav.lucyk@gmail.com
orcid.org/0009-0001-2399-0743*

Метою дослідження є комплексний аналіз ключових методів боротьби радянських каральних органів проти українського націоналістичного підпілля на території Станіславської області в другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. **Методологічною основою** статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів.

Результати. Радянські спецслужби використовували під час боротьби проти Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) на території Станіславщини протягом першого повоєнного десятиліття цілий комплекс різноманітних методів. У контексті агентурно-оперативної розробки націоналістичного підпілля активно формувалася мережа інформаторів каральних органів, здійснювалося вербування діючих та заарештованих учасників руху спротиву із їх подальшим застосуванням, створювалися агентурно-бойові групи, які вчиняли злочини проти населення під виглядом бійців УПА. Особливо значну небезпеку для організованого підпілля становили сформовані працівниками Міністерства державної безпеки (МДБ) легендовані проводи, які функціонували практично по всій території Станіславської області, мали на меті виявлення та знешкодження справжніх учасників антирадянського опору. Активна радянська політична пропаганда серед місцевого населення підживляла позиції бійців УПА, спричинила значне падіння морального духу та волі до боротьби в їхньому середовищі. Здійснювалася робота щодо виявлення учасників руху, що перебували на легальному становищі. Одним із найбільш підступних методів, використовуваних радянськими спецслужбами, був тиск на підпільників через їхніх родичів, насамперед дружин та дітей.

Висновки. До середини 1950-х рр. збройне націоналістичне підпілля на території Станіславської області зусиллями радянських окупантів було практично повністю придушене. Незважаючи на високу інтенсивність та різноманітність каральної роботи радянських спецслужб на теренах Станіславщини, український національно-визвольний рух продовжував активність протягом тривалого періоду часу, що свідчить про значний рівень героїзму та самопожертви серед повстанців.

Ключові слова: Українська повстанська армія (УПА), Організація українських націоналістів (ОУН), Міністерство державної безпеки (МДБ), радянський режим, агентурно-бойові групи, збройне підпілля.

THE METHODS OF STRUGGLE OF THE SOVIET SPECIAL SERVICES AGAINST THE NATIONALIST UNDERGROUND IN THE STANISLAV REGION IN THE SECOND HALF OF THE 1940S – THE FIRST HALF OF THE 1950S

Paska Bohdan Valeriyovych,

Candidate of Historical Sciences,

*Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine
and Methods of Teaching History*

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

bohdan.paska@pnu.edu.ua

orcid.org/0000-0002-5452-5254

Lutsyk Vladyslav Vasyliovych,

Master Student of the speciality

“Secondary Education (History)”

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

vladyslav.lucyk@gmail.com

orcid.org/0009-0001-2399-0743

The purpose of the study is a comprehensive analysis of the key methods of the struggle of the Soviet penal authorities against the Ukrainian nationalist underground in the territory of the Stanislav region in the second half of the 1940s – the first half of the 1950s. **The methodological basis** of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special-historical methods.

Results. During the struggle against the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) in the territory of Stanislav region, the Soviet special services used a complex of various methods during the first post-war decade. In the context of the intelligence-operational development of the nationalist underground, a network of informants of penal authorities was actively formed; active and arrested members of the resistance movement were recruited with their further use; intelligence-combat groups were created, which committed crimes against the population under the guise of UPA fighters. A particularly significant danger for the organized underground was the fake leadership councils (provides) formed by the employees of the Ministry of State Security (MDB), which functioned practically throughout the territory of the Stanislav region, with the aim of identifying and neutralizing the real participants of the anti-Soviet resistance. Active Soviet political propaganda among the local population undermined the positions of UPA fighters, caused a significant drop in morale and will to fight among them. Work was carried out to identify the participants of the movement who were in a legal position. One of the most insidious methods used by the Soviet special services was to put pressure on the underground through their relatives – primarily wives and children.

Conclusions. By the mid-1950s, the armed nationalist underground in the Stanislav region was almost completely suppressed by the efforts of the Soviet occupiers. Despite the high intensity and diversity of the punitive work of the Soviet special services in the Stanislav region, the Ukrainian national liberation movement continued to be active for a long period of time, which indicates a significant level of heroism and self-sacrifice among the insurgents.

Key words: Ukrainian Insurgent Army (UPA), Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ministry of State Security (MDB), Soviet regime, intelligence-combat groups, armed underground.

1. Вступ

На завершальному етапі Другої світової війни в результаті наступу Червоної армії вся територія України знову опинилася під радянською окупацією. У західних областях Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) затятий спротив окупантам у середині 1940-х – першій половині 1950-х рр. чинила Українська повстанська армія (УПА); діяло досить розгалужене підпілля Організації українських націоналістів (ОУН), яке спиралося на значну підтримку з боку місцевого населення. На території відновленої Станіславської області ще протягом близько десяти років після вступу окупаційних військ тривала збройна боротьба проти радянської влади. Пануючий режим намагався придушити збройний спротив ОУН і УПА, використовуючи при цьому

насамперед сили спеціальних служб, які виконували роль каральних органів – Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) (до 1946 р.) та Міністерства державної безпеки (МДБ) (1946–1954 рр.). Серед методів радянських спецслужб, які використовувалися проти українського підпілля на Станіславщині, варто виділити агентурно-оперативну розробку, створення легендованих проводів, здійснення пропаганди серед місцевого населення, а також роботу із родичами підпільників.

Метою дослідження є комплексний аналіз ключових методів боротьби радянських каральних органів проти українського націоналістичного підпілля на території Станіславської області в другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. Зазначена мета передбачає реалізацію

таких завдань: вивчити особливості агентурно-оперативної розробки підпільників, розкрити процес створення легендованих проводів у їхньому середовищі, проаналізувати вплив радянської пропаганди на місцеве населення, а також роботу із родичами бійців УПА. Окремі аспекти такої теми представлені у роботах істориків Володимира Сергійчука (Сергійчук, 2006), Олександра Іщука (Іщук, 2008), Тамари Вронської (Вронська, 2009), Нестора Мизака (Мизак, 2011), Степана Лесіва (Лесів, 2013), Володимира В'ятровича (В'ятрович, 2017), Назарія Розлуцького (Розлуцький, 2018). Однак проблема вивчення методів боротьби проти українського підпілля повоєнної доби саме на теренах Станіславщини ще не стала предметом всебічного дослідження. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів.

2. Агентурно-оперативна розробка

Агентурно-оперативна розробка посідала чільне місце в роботі радянських репресивних органів у боротьбі проти українського націоналістичного підпілля в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. Військові методи мали певний успіх, проте не давали можливості повністю ліквідувати збройний визвольний рух. Для цього було розгорнуто агентурно-оперативні та слідчі апарати, завданням яких було вивчення регіонів; вони мали знати, що відбувається у кожному селі, містечку та місті, особливо ретельно стежили за громадянами, що були більш активними у соціальному плані. Ефективним методом була також амністія для повстанців, оскільки менші вмотивовані бійці УПА на це досить часто погоджувалися (Розлуцький, 2018: 62).

Було організовано мережу інформаторів, які доповідали про все, що спостерігали в певному населеному пункті. Змушували до співпраці членів підпілля, що погодилися на амністію, а також підпільників, які вели тривалу боротьбу і виснажилися за цей період. Утративши віру в перемогу, вони, зрештою, часто йшли на співпрацю з владою. Також радянська влада шантажем змушувала працювати як інформаторів осіб, що здійснили будь-які інші порушення закону; їх називали «сексотами», «донощиками», «агентами». Масово арештовуючи людей, радянській владі вдалося завербувати значну кількість осіб, що були інформаторами.

21 січня 1947 р. за наказом союзних міністерств так звана «ліквідація бандитизму» передавалася в руки Міністерства державної безпеки (МДБ). Координацією цієї роботи займалося новоутворене управління 2-Н. Зокрема, серед завдань, що входили до компетенції цього органу, були такі: 1) захоплення та ліквідація керівників

підпілля та їх «оперативна» обробка; 2) агентурне проникнення у структуру УПА та ОУН; 3) знаходження каналів зв'язку, їх перехоплення і знищення; 4) руйнування морально-психологічного стану вояків за допомогою дій агентів і провокацій; 5) здійснення під виглядом вояків УПА оперативно-бойових дій. Відділ 2-Н займався створенням агентурної мережі інформаторів. Його співробітники намагалися вербувати, як мінімум, по двох селян на кожні 10 дворів. Для того щоб розділити обов'язки між різними силовими структурами, 1 червня 1948 р. Політбюро ЦК КП(б)У видало постанову про те, що МДБ звільнялося від обов'язку несення служби охорони громадського порядку. У результаті надалі займалося наступальними операціями проти повстанців саме МДБ, а на Міністерство внутрішніх справ (МВС) покладалося завдання прикривати населені пункти (Розлуцький, 2018: 63).

Найбільш важливим для успіху радянських спецслужб у боротьбі проти національно-визвольного руху стало вербування діючих та щойно заарештованих членів підпілля. Для успішності ведення агентурної роботи для підпільників, що погодилися на співпрацю, придумували легенди, які мали бути якнайбільше схожими на правду. Цих спецагентів відсилали у підпілля для проведення різної роботи: від збору інформації до ліквідації чи захоплення у полон певних осіб. Значна роль тут належала агентурно-бойовим групам (АБГ), що видавали себе за підпільників і чинили різноманітні злочини проти цивільного населення. Найбільші успіхи мали ті АБГ, до складу яких входили колишні підпільники, адже вони були ознайомлені зі специфікою діяльності націоналістів. Також такі групи часто захоплювали у полон підпільників, які не знали, що їхні колишні побратими вже працюють на окупаційну владу. На останніх етапах діяльності підпілля ОУН створювалися легендовані проводи, що проводили агентурну роботу у середовищі націоналістів.

Більшу частину успішних операцій МДБ проти підпілля було здійснено за допомогою вже завербованих учасників. Якщо підпільника схилили до співпраці, то працівники відповідного управління МДБ старалися використати його якнайшвидше, щоб психологічний стан не встиг стабілізуватися і підпільник не передумав. До прикладу, Станіславського надрайонного провідника «Шварна» було використано в операції проти підпілля вже на третій день після того, як він погодився на співпрацю. По суті, якщо підпільник мав на меті дати фіктивну згоду на співпрацю, щоб використати в майбутньому її для втечі, після здійснення ворожих дій проти своїх колишніх побратимів йому було набагато важче повернутися на нелегальне становище. Як свідчив «Сокіл», спецагентів утримували не у в'язницях, їх поселяли на

околицях м. Станіслава (нині Івано-Франківськ) у цивільних квартирах, тобто можливість втекти і повернутися до підпільників була, але мало хто міг наважитися на це. Підтвердженням служать дані, що із 50 таких спецагентів тільки 13 змогли наважитися на втечу (Мельник, 2014: 259).

У Станіславській області станом на 20 лютого 1950 р. при відділах 2-Н було організовано 3 агентурно-бойові групи, загальна кількість учасників яких становила 20 осіб; це були групи «За радянську Україну» – 6 осіб, «Верховинці» і «Відважні» – по 7 осіб (Мизак, 2011: 9–10). Нарком внутрішніх справ Василь Рясний повідомляв, що станом на червень 1945 р. на території області діяло 11 АБГ у складі 70 учасників. А з 1948 р. розпочалися перші спроби створення легендованих структур, серед яких варто виділити Тлумацький надрайонний провід (Сергійчук, 2006: 76).

Вкрай велику небезпеку для повстанців становили агенти-внутрішники на службі в радянських спецслужбах, що проникали у середовище підпілля. Існував такий поділ агентів за видом діяльності, яку вони мали виконувати: агенти-зв'язківці, що були вкрай цінними, бо завдяки їм бралися під контроль пошта та зв'язкові лінії ОУН; агенти-бойовики, що займалися убивствами, вербуванням тощо; агенти-інформатори, що повинні були збирати дані і передавати інформацію.

У ході операцій МДБ проти оунівців використовувалися також спеціальні препарати. Зокрема, 8 травня 1955 р. у с. Зелена (нині Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.) радянськими спецагентами «Верещаком» та «Горським» було підсипано в їжу підпільникам «Деркачу» і «Яркому» препарати, що мали тимчасову паралізуючу дію; зрештою, їх було взято в полон. У Станіславській області працівники Управління МБД захопили члена крайового проводу ОУН «Дзвінчука». Вони змусили його організувати зустріч із заступником керівника Солотвинського проводу ОУН «Вернигори» та референтом пропаганди Надвірнянського надрайонного проводу на псевдо «Промінь». Не знаючи про засідку, «Промінь» прийшов на зустріч і був взятий у полон агентурно-бойовою групою разом зі своїм охоронцем «Буком» (Мизак, 2011: 11).

3. Легеновані проводи

Коли підпілля зазнало значних втрат, розпочалося створення працівниками МДБ легендованих проводів. Серед завдань, що лягали на їхні плечі, можна виділити вистежування осіб, які симпатизували ОУН, членів підпілля та місця їхнього перебування, учасників молодіжних націоналістичних організацій, структур легальної мережі ОУН, «націоналістично налаштованої» інтелігенції, греко-католицьких священників. Також вони мали виявляти, хто залишався членом ОУН у середовищі депортованих переселенців.

Працівники МДБ змогли встановити оперативний зв'язок у жовтні 1951 р. з Калуським надрайонним провідником «Шумом», який погодився на співпрацю. Розпочалася агентурна справа «Розгром», що була ключовим етапом щодо знищення підпілля в окрузі. Завдяки даним, які надав «Шум», 13 грудня цього ж року було вбито окружного провідника «Вира», а також крайового провідника на псевдо «Байрак» у с. Сваричів. Далі вже у січні 1952 р. каральні органи знайшли криївку у с. Новошин (нині обидва Калуського р-ну Івано-Франківської обл.), де у бою загинули надрайонний референт Служби безпеки (СБ) Долинщини «Боян» та окружний референт СБ «Сторож». Завдяки діям спецагентів «Гая» та «Гаврила», колишніх кур'єрів Центрального проводу ОУН, було ліквідовано окружну референтуру пропаганди (Ішук, 2008: 29).

Значні втрати у структурі підпілля дали можливість МБД для створення легендованого проводу на Калушині. Вже у березні 1952 р. було розроблено план, згідно з яким потрібно було вивести на контакт підпільників округу. Легенований провід очолював «Іван Гаврилович» (кодове ім'я надрайонного провідника «Шума»), керівником СБ став «Петро Іванович», що до вербування був референтом СБ Городенківського надрайонного проводу ОУН. У процесі створювалися нові структури: Калуський, Долинський, Перегінський, Надвірнянський, Войнилівський, Надвірнянський районні так звані проводи та окружна референтура СБ. 22 квітня цього ж року було захоплено «Гамалія», який був районним провідником, а він своєю чергою дав свідчення на двох підпільників – «Хруща» та «Ведмеда», які були залучені до оперативної роботи як спецагенти «Южний» та «Северний». Вони допомогли знищити інших членів районного проводу та референта СБ Калуського надрайону (Лесів, 2013: 190).

Надалі проводилися ліквідація членів Перегінського та Рожнятівського проводів, у процесі було завербованого та вбито охоронця «Шпака», що був Перегінським районним провідником. Із Калуської округи, що налічувала 188 осіб на серпень 1951 р., зрештою 109 осіб були вбиті, 69 – захоплені у полон, 14 – стали спецагентами, 7 – прийшли з повинною (Лесів, 2013: 186).

Розгром мережі Станіславського округу підпілля ОУН розпочався з моменту захоплення окружного референта пропаганди Михайла Козакевича («Байдєнка») і залучення його до роботи як агента. Після того, як підпільник погодився на співробітництво, у складі АБГ він допоміг захопити керівників, що були підлеглі округу районів та надрайонів, які своєю чергою теж змушені були погодитися на співпрацю. Зрештою, в такий спосіб активності підпілля Станіславського округу прийшов кінець (Мельник, 2014: 190).

На чолі легендарного Войнилівського районного проводу ОУН було поставлено спецагента МДБ «Гаврила» та двох агентів-бойовиків «Гая» і «Михайла», що повинні були виявляти членів ОУН у своєму регіоні. На Долинщині такий же фальшивий провід було доручено спецагентам «Відважному» і його напарнику «Стефану». «Відважний» був членом ОУН і знав багато цінної інформації, зокрема про інших учасників підпілля. Група діяла в Болехівському районі. Легендарний районний провід у селищі Вигода (нині Калуського р-ну) очолили спецагент «Данило» та агенти-бойовики «Коваль» і «Петро». Вони намагалися вийти на полковника УПА, командира воєнної округи «Говерла» Миколу Твердохліба («Грома»). Перегінський легендарний районний провід віддавався під керівництво спецагентів «Зенка» та «Якова»; вони обоє були колишніми підпільниками, підтримували контакт із групою крайового проводу ОУН «Ярого» і це, зрештою, було використано, щоб вийти на «Грома». Легендарний провід у м. Надвірна був відданий під керівництво спецагенту «Любомиру» та бойовику «Іванку». «Любомир» був до 1951 р. членом підпілля і очолював виробничо-пропагандистську діяльність Надвірнянського надрайонного проводу. Він був особисто знайомий із «Громом», «Соколом» та іншими провідниками УПА (Мизак, 2011: 80).

4. Пропаганда серед населення

Важливим методом боротьби проти підпілля була пропаганда серед населення. У січні 1945 р. Станіславським обласним комітетом КП(б)У було направлено у райони області для проведення політичної роботи серед населення бл. 300 членів партії. За 2 місяці було проведено 314 мітингів, 1 284 зібрань, 8 227 індивідуальних співбесід, загалом було охоплено місцеве населення в кількості 472 800 осіб. Радянські джерела вказують, що в результаті здійсненої пропаганди з повинною з'явилось з 20 січня по 20 лютого 1945 р. бл. 8,7 тис. членів підпілля (Махов, 1966: 127–128).

У навчальному посібнику для працівників радянських секретних служб його автор підполковник Махов наводить приклад дієвості пропаганди. У с. Озеряни Станіславської області місцевий житель з прізвищем Міцний звернувся у місцевий відділ НКВС із такими словами: «Мій син, Міцний Василь – бандит, прийдіть і заберіть його. Я йому кілька раз казав, щоб він явився з повинною. Мені це набридло, час покінчити з бандитами і жити спокійно» (Махов, 1966: 129).

Радянські органи спецпризначення також проводили роботу щодо виявлення членів національно-визвольного руху, що проживали легально і не вели підпільного способу життя. У 1949 р. працівниками каральних органів було виявлено одну

з таких груп, що складалася з оунівців, які жили легально у м. Станіслав. Інформацію радянській владі надала агентурна мережа, яка повідомила, що ці особи пов'язані з підпільником на псевдо «Марко». Була розроблена спецоперація, у результаті якої «Марка» було взято в полон живим. Уже під час допиту оунівець повідомив, що він спочатку керував пропагандою надрайонного проводу ОУН, а згодом очолив і міську організацію. Він говорив, що йому вдалося дістати типографічний шрифт, викрадений у редакції обласної газети «Прикарпатська правда». Працюючи на локомотиворемонтному заводі слюсарем, він виробив типографічний станок, який був встановлений у підземному укритті у садибі підпільника Гуцуляка. Зброєю їх забезпечував член ОУН Габрутия, що перебував на посаді дільничного міліції Станіславського району; він також надавав свою квартиру в якості укриття. За допомогою цієї інформації працівники МДБ виявили таємну схованку і захопили так званих «бандитів». У результаті дій, проведених каральними органами в рамках справи, було заарештовано 40 осіб, а 7 оунівців, що чинили спротив, були вбиті. Слідство встановило, що «Марко» збирав детальні дані щодо членів партії для їхньої ліквідації у майбутньому, допомагав йому в цьому такий собі Трач, що також був членом ОУН і працював у гаражі обласного комітету партії на посаді бухгалтера. Трача в результаті також було арештовано (Бурдин та ін., 1955: 82–84).

5. Тиск через родичів

Радянська репресивна система здійснювала тиск на підпільників за допомогою родинних зв'язків. Це міг бути тиск через дітей, дружину, чоловіка, батьків чи інших родичів та близьких людей. Використовувалися в цьому контексті різні методи: вербування, арешти, використання шантажу, депортація осіб, що мали певні зв'язки з підпільником. Для описання цього явища використовують термін сімейне заручництво. Першочерговим об'єктом репресій були дружини керівників підпілля. І тут ідеться не тільки про вербування, шантаж життям і здоров'ям дітей чи арешти, адже було чимало випадків убивств жінок працівниками радянських каральних органів.

Дуже важливим напрямом політики, яку проводили радянські репресивні органи щодо повстанців, було також вербування членів родини і подальший вплив через них на повстанців. Щоправда, така тактика була малоефективною, бо вкрай невелика кількість родичів погоджувалась на таку співпрацю. Навіть якщо хтось і погоджувався, то такі люди з великою долею ймовірності за першої зручної нагоди втікали у підпілля. Саме через таку тактику радянських спецслужб у проводу руху спротиву були значні застереження щодо зустрічей із сім'ями і рідними, які були на

легальному становищі. Для радянських органів стеження за сім'ями повстанців було загальноприйнятною стратегією виявлення бійців УПА та схилення їх до здачі або вербування. У справах на повстанців, особливо їх керівного складу, мала обов'язково міститися інформація про місце проживання, всі родинні зв'язки; також встановлювалися родичі, що вже були репресованими, яких можна було використати для будування агентури.

Показовим прикладом є Роман Тучак («Клим»), що був референтом Коломийської СБ ОУН. Його дружину Надію Кульчицьку в 1951 р. захопили в полон під час однієї з акцій МДБ. Радянські силовики вирішили схилити до співпраці повстанця саме через дружину. За два тижні після того, як Надія потрапила в полон, «Клим» написав листа полковнику МДБ Захарову. Він повідомив, що знає про те, що одна із захоплених жінок жива; якщо це його дружина, то він готовий до співпраці. Щоб переконати Захарова, він погодився видати одного з керівників націоналістичного підпілля у терені. Після того, як лист потрапив за призначенням, почалася операція під назвою «Перехоплення». Цією операцією керував особисто міністр державної безпеки УРСР Микола Ковальчук, а участь у ній брали очільники МДБ СРСР. Між Романом та Надією відбувалося листування, яке контролювали працівники МДБ, але в міру, щоб «Клим» не запідозрив підступності. Дружина описувала йому, як вони проводили час, потім як їх оточили і своє потрапляння у полон, писала, що хоче звичайного і спокійного життя: «Мені згадується наше щасливе, хоч і бідне життя... Чому ми не можемо жити далі разом, як колись щасливо...». В іншому листі вона тиснула на батьківські почуття Романа: «Ти ж батько маленької дитини, яка залишилася беззахисною... Не залишай мене в такому становищі, я вірю, що ти все ж мене послухаєш. Зроби це для мене, зроби це для маленької дитини». Листи Р. Тучака до дружини були наповнені схожим емоційним забарвленням (В'ятрович, 2017: 331–334).

Територію, на якій працював Р. Тучак, було довірено досвідченим агентам МДБ. Першими за допомогою «Клима» було вбито провідників «Сірого» та «Кошового». У звітах МДБ вказується, що завдяки «Тарасу Степановичу» (радянське кодове ім'я Р. Тучака) було знищено Коломийський окружний, надрайонний і районний проводи ОУН, у результаті агент сам очолив підпілля на Коломийщині. Із часом Романа почали підозрювати його охоронці – «Когут» та «Голуб». Зрадник організував на них засідку: «Голуба» було вбито, а «Когут» втік і надав СБ ОУН інформацію, що кидала тінь на «Клима». Найбільші результати Р. Тучак приніс для радянських спецслужб у 1952 р. За літній період було вбито і захоплено 52 підпільників, ліквідовано

районні проводи – Яблунівський, Вижицький, Буковинський, Кутський, Буковинський, Жаб'ївський, Косівський; 5 кущових груп і 5 сільських груп ОУН. Усього протягом 1952 р. було ліквідовано або взято у полон 85 членів підпілля. Операція «Перехоплення» тривала до 1953 р., і зрештою її було припинено через допущені окремі помилки з боку МДБ і Р. Тучака. Від початку операції і до кінця 1952 р. було захоплено або вбито 172 учасників національно-визвольного руху. Згодом Р. Тучак та Н. Кульчицька отримали квартиру на проспекті Перемоги у Києві; він працював на заводі і дожив до 2000 р. (В'ятрович, 2017: 335).

Найчастіше в контексті впливу на повстанців через сім'ю використовувалися батьківські почуття повстанців. Розшукуючи Миколу Твердохліба («Грома»), радянські силовики змогли дізнатися, що Ольга Герасимович, яка була його дружиною, із переходом у підпілля залишила власного чотирирічного сина Ярему на виховання сестрі Іванні Герасимович. Останню в 1949 р. через контакти з повстанським рухом виселили в Хабаровський край, а сина «Грома» відправили до дитячого будинку в м. Рогатин. Там син був сфотографований з різних ракурсів. Фото було відправлено «Грому» разом із листом, написаним почерком сина вчителем. У такий спосіб радянські силовики прагнули схилити його до співпраці. Варто зауважити, що «Грім» планував викрасти сина з дитячого будинку. Схожою доля була і в дітей повстанців В. Лівого («Йордана») та Дарії Цимбаліст («Олі»). «Йордан» дав наказ Ярославу Томину («Віктору»), що був референтом Надвірнянського надрайонного проводу СБ ОУН, визволити дітей, які перебували у дитячому будинку м. Станіслава. Однак ця акція не мала успіху. Як бачимо, у боротьбі з УПА радянська влада використовувала будь-які доступні їй методи, включаючи репресії проти сімей підпільників. Це були як арешти, так і виселення людей, що були пов'язані з повстанцями. Широко розповсюдженим було явище використання рідних і близьких вояків в агентурно-розвідувальних цілях (Вронська, 2009: 346).

6. Висновки

Радянські спецслужби використовували під час боротьби проти ОУН і УПА на території Станіславщини протягом першого повоєнного десятиліття цілий комплекс різноманітних методів. У контексті агентурно-оперативної розробки націоналістичного підпілля активно формувалася мережа інформаторів каральних органів, здійснювалося вербування діючих та заарештованих учасників руху спротиву із їх подальшим застосуванням, створювалися агентурно-бойові групи, які здійснювали злочини проти населення під виглядом бійців УПА. Особливо значну небезпеку для організованого підпілля становили сформовані

працівниками МДБ легендовані проводи, які функціонували практично по всій території Станіславської області та мали на меті виявлення та знешкодження справжніх учасників антирадянського опору. Активна радянська політична пропаганда серед місцевого населення підживляла позиції бійців УПА та спричинила значне падіння морального духу та волі до боротьби в їх середовищі. Здійснювалася робота щодо виявлення учасників руху, що перебували на легальному

становищі. Одним із найбільш підступних методів, використовуваних радянськими спецслужбами, був тиск на підпільників через їхніх родичів, насамперед дружин та дітей. Незважаючи на високу інтенсивність та різноманітність каральної роботи радянських спецслужб на території Станіславщини, український національно-визвольний рух продовжував активність протягом тривалого періоду часу, що свідчить про значний рівень героїзму та самопожертви серед повстанців.

Література:

1. Бурдин Л., Хамазюк И., Прудько С., Кулешов Н. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с ними органов государственной безопасности. Москва, 1955. 162 с.
2. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». Харків : КСД, 2017. 512 с.
3. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 486 с.
4. Ішук О. Розшук органами Державної Безпеки УРСР керівника Головного осередку пропаганди ОУН(б) Петра Федун у 1944–1951 рр. Київ, 2008. 66 с.
5. Лесів С. Заходи МДБ щодо ліквідації підпілля ОУН на теренах Калуської округи в 1951–1952 рр. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2013. Ч. 24. С. 185–195.
6. Махов. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов и борьба с ними органов государственной безопасности Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Киев, 1966. 168 с.
7. Мельник П. Вогні повстання. УПА на відтинку Чорного Лісу (1943–1945). Калуш : Карпатський акцент, 2014. 272 с.
8. Мизак Н. Поцілунок Юди. Агентурна робота МДБ, МВС проти ОУН, УПА. Чернівці : Прут, 2011. 222 с.
9. Розлуцький Н. Боротьба радянського режиму проти українського визвольного руху на території Станіславської області (1944–1956 рр.): військовий аспект. 2018. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rozlutskyi_Nazarii/Borotba_radianskooho_rezhymu_proty_ukrainskooho_vyzvolnoho_rukhu_na_terytorii_Stanislavskoi_oblasti_19/ (дата звернення 25.10.2023).
10. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС–НКДБ під виглядом ОУН–УПА. Київ : ПП Сергійчук М.І., 2006. 181 с.

References:

1. Burdin, L., Khamazyuk, I., Prudko, S., Kuleshov, N. (1955). Podrivnaya deyatelnost ukrainskikh burzhuaznykh natsionalistov protiv SSSR i borba s nimi organov gosudarstvennoi bezopasnosti [Subversive activities of Ukrainian bourgeois nationalists against the USSR and the fight against them by state security agencies]. Moscow. 162 p. [in Russian].
2. Viatrovych, V. (2017). Ukraina. Istoriiia z hryfom «Sekretno» [Ukraine. History with the label “Secretly”]. Kharkiv: KSD. 512 p. [in Ukrainian].
3. Vronska, T. (2009). Zaruchnyky totalitarnoho rezhymu: represii proty rodyn «vorohiv narodu» v Ukraini (1917–1953 rr.) [Hostages of the totalitarian regime: repression against the families of “enemies of the people” in Ukraine (1917–1953)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 486 p. [in Ukrainian].
4. Ishchuk, O. (2008). Rozshuk orhanamy Derzhavnoi Bezpeky URSR kerivnyka Holovnoho oseredku propahandy OUN(b) Petra Feduna u 1944–1951 rr. [The search by the State Security of the Ukrainian SSR for the head of the Main Propaganda Center of the OUN(b) Petro Fedun in 1944–1951]. Kyiv. 66 p. [in Ukrainian].
5. Lesiv, S. (2013). Zakhody MDB shchodo likvidatsii pidpillia OUN na terenakh Kaluskoï okruhy v 1951–1952 rr. [Measures of the Ministry of Internal Affairs to eliminate the underground of the OUN in the territory of the Kalush district in 1951–1952]. *Galicia: Scientific, Cultural and Educative, Local Lore Periodical*, P. 24, pp. 185–195 [in Ukrainian].
6. Makhov. (1966). Podrivnaya deyatelnost ukrainskikh burzhuaznykh natsionalistov i borba s nimi organov gosudarstvennoi bezopasnosti Ukrainskoi SSR v period Velikoi Otechestvennoi voini [Subversive activities of Ukrainian bourgeois nationalists and the fight against them by the state security agencies of the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War]. Kyiv. 168 p. [in Russian].

7. Melnyk, P. (2014). Vohni povstannia. UPA na vidtynku Chornoho Lisu (1943–1945) [In the fires of the rebel. UPA in the area of the Black Forest (1943–1945)]. Kalush: Karpatskyi aktsent. 272 p. [in Ukrainian].
8. Myzak, N. (2011). Potsilunok Yudy. Ahenturna robota MDB, MVS proty OUN, UPA [Yudas' kiss. Agent work of MDB, MVS against OUN, UPA]. Chernivtsi: Prut, 2011. 222 p. [in Ukrainian].
9. Rozlutskyi, N. (2018). Borotba radianskoho rezhymu proty ukrainskoho vyzvolnoho rukhu na terytorii Stanislavskoi oblasti (1944–1956 rr.): viiskovy aspekt [The struggle of the Soviet regime against the Ukrainian liberation movement on the territory of the Stanislav region (1944–1956): military aspect]. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Rozlutskyi_Nazarii/Borotba_radianskoho_rezhymu_prot_y_ukrainskoho_vyzvolnoho_rukhu_na_terytorii_Stanislavskoi_oblasti_19/ (Last accessed: 25.10.2023) [in Ukrainian].
10. Serhiichuk, V. (2006). Tavruichy vyzvolnyi prapor. Diialnist ahentury ta spetsboivok NKVS–NKDB pid vyhlidom OUN-UPA [Dishonoring the liberation flag. Activities of agents and special forces of the NKVD–NKGB under the guise of OUN-UPA]. Kyiv: PP Serhiichuk M.I. 181 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.10.2023
The article was received 20 October 2023

УДК 316.334.52:341.223.14(477.72)(093)-028.16
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-5

ВИСВІТЛЕННЯ МІСЬКОГО ЖИТТЯ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ ХЕРСОНА В 2022 Р. В УСНО-ІСТОРИЧНИХ СВІДЧЕННЯХ

Черемісін Олександр Вікторович,
*доктор історичних наук,
професор кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489*

Мета дослідження – охарактеризувати та проаналізувати особливості організації побутових умов життя в окупації під час повномасштабної російської агресії у березні–листопаді 2022 р. на прикладі Херсона. **Методологічною основою дослідження** стали такі методи, як усна історія та спостереження. Усна історія виступає головним методологічним базисом, оскільки є потужним інструментом розуміння організації життя людей у процесі фундаментальних цивілізаційних трансформацій. **Основні результати дослідження.** Головним завданням автор ставить перед собою розкриття особливостей організації побутових умов життя в міському просторі за умов «херсонської моделі окупації» і представлення погляду зсередини на ті процеси, які відбувались протягом тимчасової окупації міста. Головне джерело, яке використовується, – це документовані розповіді херсонців різного віку та соціальної приналежності. У дослідженні робиться спроба на повсякденному рівні зрозуміти й окреслити особливості перебування херсонців в окупації, що відбивались на організації побуту та набутті цивільним населенням особистого досвіду життя/виживання. Робота доповнена різноманітними оповідями про перенесення тимчасової окупації місцевим населенням як на основі усно-історичних відомостей, так і на основі рефлексії особистого перебування в окупованій зоні. У статті звертається увага на досвід місцевих мешканців, що включає організацію побуту і роботи, участь у цивільному спротиві, несприйняття російської окупації, взаємодопомогу та підтримку. **Висновки.** У висновках підсумована окупаційна реальність, в якій опинились мешканці міста. Це стало особливою атмосферою, в якій формувались способи організації життя/виживання, протистояння/боротьби, очікування визволення/збереження національної ідентичності. У цій атмосфері плекалась свобода, зміцнювались ціннісні переконання і скріплювалась українська ідентичність.

Ключові слова: Південь України, Херсон, окупація, соціально-економічні відносини, широкомасштабна російсько-українська війна, повсякденність.

COVERAGE OF CITY LIFE DURING THE OCCUPATION OF KHERSON IN 2022 IN ORAL HISTORICAL REFERENCES

Cheremisin Oleksandr Viktorovych,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of History,
Archaeology and teaching methods
Kherson State University
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489*

The purpose of the study is to characterize and analyze the peculiarities of the organization of living conditions under occupation during the full-scale Russian aggression in March–November 2022 on the example of Kherson. **The methodological basis** of the study was based on such methods as oral history and observation. Oral history is the main methodological basis, as it is a powerful tool for understanding the organization of people's lives in the process of fundamental civilizational transformations. **The main results of the study.** The main task of the author is to reveal the peculiarities of the organization of living conditions in urban space under the “Kherson model of occupation” and to present an inside view of the processes that took place during the temporary occupation of the city. The main source used is the documented stories of Kherson residents of different ages and social backgrounds. The study attempts to understand and outline the peculiarities of Kherson's stay under occupation at the everyday level, which affected the organization of everyday life and the civilian population's personal experience of life/survival. The work is complemented by various stories about the endurance of the temporary occupation by the local population, both on the basis of oral history and on the basis of reflection on their personal stay in the occupied zone. The article draws attention to the experience of local residents, including the organization of life and work, participation in civil resistance, rejection of the Russian occupation,

mutual assistance and support. **Conclusions.** The conclusions summarize the occupation reality in which the city's residents found themselves. It became a special atmosphere in which ways of organizing life/survival, confrontation/struggle, expectations of liberation/preservation of national identity were formed. In this atmosphere, freedom was nurtured, value beliefs were strengthened, and Ukrainian identity was cemented.

Key words: Southern Ukraine, Kherson, occupation, socio-economic relations, large-scale Russian-Ukrainian war, everyday life.

1. Вступ

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у необхідності глибокого переосмислення статусу Півдня України на сучасному етапі українського державотворення та в умовах повномасштабної війни росії проти українського народу. В цих умовах відбуваються зміни у розумінні подій новітньої історії України. Однією зі складових частин сучасної широкомасштабної російсько-української війни є захоплення на тривалий час територій нашої держави. Продемонструвати становище цих земель можна на прикладі перебігу окупації Херсона у 2022 р. Ці події засвідчили домінуючу роль українського та європейського чинників у розвитку земель Півдня України.

Одним з головних інструментів відтворення окупаційної дійсності на сьогодні виступає усна історія. Збір і опрацювання усних джерел не є новими в історії України, вони широко використовувались і в роботах стосовно Голодомору 1932–1933 рр., і під час вивчення подій Другої світової війни, а також збирались свідчення щодо Голокосту, Афганської війни тощо. Так, наприклад, L. Ballard займалась розробкою методологічного інструментарію усної історії (L. Ballard, 2007). А. Бойко досліджував усну історію Степової України (А. Бойко, 2015). В. Нолл опрацьовував трансформації громадянського суспільства на основі усної історії селянської культури 1920–30-х рр. (Нолл, 1999).

Останнім часом було опубліковано небагато досліджень, пов'язаних із подіями херсонської моделі окупації 2022 р. З огляду на це можна згадати херсонського дослідника С. Водотику, який у своєму науковому доробку порушив питання про спробу зрозуміти і показати, як змінювалося життя Херсона у перші тижні після окупації (Водотика, 2022).

Про модель політичного брендингу Херсонщини у своїй статті говорив С. Костючков. Він визначав специфіку процесу формування політичного бренду території засобами масмедіа в умовах російсько-української війни на прикладі Херсонщини, конкретно міста Херсона і селища Чорнобаївка (Костючков, 2023: 101–107).

Однак, незважаючи на те, що наукове осмислення цього періоду тільки починається, слід підкреслити, що у попередніх дослідженнях увага зверталась на повсякденні практики мешканців міста, однак автори не використовували методологію усної історії задля вивчення особливостей херсонської моделі окупації.

Метою статті є публікація усних історичних свідчень щодо особливостей організації побуту та соціально-економічної реальності в період тимчасової окупації міста 2022 р.

У інтерв'ю взяли участь 6 осіб. З них 3 пережили повний термін окупації, 3 – частково. Респонденти керувалися бажанням передати свій досвід сучасникам і розповісти наступним поколінням, що Херсон не схилився перед окупантами, не сприйняв їхньої пропаганди, залишився вірним Україні. Така позиція респондентів промовисто свідчить про те, що індивідуальні історії набувають значного впливу, оскільки складаються між собою і перетворюються на сучасну історію України. Навіть можна говорити про те, що тенденція активізувати історичне дослідження йде від самих учасників подій. При цьому респонденти не бажають виступати анонімними оповідачами, а погоджуються на те, щоб їхні імена і прізвища були почуті, вважають, що їхній досвід має бути зафіксований, щоб ознайомити сучасників та залишити наступним поколінням. Сучасні події наочно продемонстрували, що політика вивчення історії нині буде комплексно змінюватися, респондентів не цікавлять позиції захисту конфіденційності та особливостей змісту розмови, вони самі відчують те, що можуть бути не тільки джерелом інформації для історика, а й водночас самі намагаються виступати експертами у пережитому особистому досвіді. Для отримання змістовнішої інформації застосовувалась методологія розширеного тематичного документованого інтерв'ю, що дало можливість накласти особисті авторські рефлексії на пережиті явища і створити потужну колекцію спогадів на досліджувану тему.

Головне джерело, яке використовується, – це документовані розповіді херсонців різного віку та соціальної приналежності. Респонденти поділяються на дві вікові категорії: 1 – народжені між 1959 та 1979 рр.; 2 – народжені між 1980 та 1991 рр. Це дало змогу опрацювати розповіді оповідачів з різним досвідом та усталеністю життя. Як влучно зазначала Г. Бондар, перевагою свіжих спогадів є їхній потенціал реконструкції та вивчення досвіду. Записуючи оповіді свідків сучасних подій, маємо справу з фактографічно вартісними інтерв'ю, які становлять джерельну базу, які не будуть збереженими в архівах, і дадуть дослідникові відповіді на нетипові питання (Бондар, 2021: 40). Ці розповіді є цінним досвідом того, як люди у критичній ситуації можуть знайти вихід

і зберегти свою гідність, врятувати себе і встигнути допомогти іншим, знайти спосіб швидко розібратись у нових ієрархічних соціальних структурах та вміло маневрувати у різноманітних проявах соціально-культурного середовища.

Головним завданням автор ставить перед собою розкриття особливостей «херсонської моделі окупації» і погляду зсередини на процеси, які відбувалися протягом тимчасової окупації міста.

Дослідження виконано в межах ініціативної науково-дослідної роботи «Окупація та визволення Херсона: Антонівський міст, Бузковий гай, героїзм цивільного спротиву» (державний реєстраційний номер 0123U101941).

Дослідження проводилося під час дослідницької стипендії в Центрі міської історії, яку інституція надає за підтримки Фонду Кербера/Körber-Stiftung (Гамбург, Німеччина).

2. Фундаментальні трансформації життя на початку окупації

Повномасштабна агресія росії проти України і, як наслідок, окупація м. Херсона, цілковито змінила соціально-економічні відносини в місті. Припинилось постачання товарів і послуг з територій, що залишалися підконтрольними Україні. Окупанти за період з 1 березня до 11 листопада 2022 р. так і не надали жодного «зеленого коридору» ні для містян, ні для волонтерів чи медиків, а тому місто опинилось на межі гуманітарної катастрофи. Мешканцям міста довелося самостійно, на власному досвіді виробляти стратегії організації побуту під час ворожої окупації. Найперше, що відбулось, – це максимальний спад бізнесової активності. Скрізь закривались магазини, ринки тощо, а деякі підприємства зазнали розгрому і пограбування з боку окупантів. Із самого початку намітився дефіцит багатьох товарів, таких як: дитячі речі, одяг, взуття, ліки та деякі види продовольчих товарів, зокрема, м'ясо, молочна продукція. Важке соціально-економічне становище відбилась на всіх городянах. Першочергово всі почали робити запаси продовольства та медикаментів, полиці магазинів порожніли.

Уже в перші дні березня 2022 р. майже не було ліків у аптеках та закрилася велика кількість дрібних магазинів. Так, наприклад, про початок окупації згадує Юліан Лучко¹, один з учасників та координаторів муніципальної варти: «До нас звернулись із супермаркетів. Весь наш запас ми віддамо людям, але вас просимо, щоб ви тримали порядок, щоб не було руйнування магазину, обладнання. І ми забезпечували порядок, людям прямо в магазині видавався продуктовий набір». Тож

і міські магазини, і муніципальна варта підключались до вирішення гуманітарних проблем. Це було важливим елементом підтримання правопорядку в місті, оточеному ворогом. Проте без постійного поповнення складів, а надалі із захопленням міста російськими військами соціально-економічна ситуація ускладнювалась. Поширились випадки мародерства в деяких районах. Найбільш проблемною була ситуація з магазинами у ТРЦ «Фабрика», там помічені були факти найбільшого грабунку. Муніципальна варта з цими проявами боролась. Мародерів знаходили, проводили «виховні бесіди». Одним з найпоширеніших засобів боротьби з мародерством, яке використовували самі городяни, стало публічне прив'язування до стовпів, фотографування і поширення цих знімків у соціальних мережах.

У ці нелегкі часи багато підприємств стали на шлях гуманітарної ініціативи і почали роздавати безоплатно свою продукцію. Наприклад, як згадує Юліан Лучко: «Так, «Данон» зайняла дуже правильну і чітку позицію. Частину товарів роздавала людям. Ми приїздили, завантажувались у них на підприємстві і потім розповсюджували по місцях скупчення, по сховищах, по лікарнях, дитячих будинках сімейного типу. Також допомагала з цим ще одна фірма на Таврійському. Птахофабрика розповсюджувала яйця, м'ясо птиці. Досить проблемно було туди доїхати, але наші хлопці проїздили і потім розповсюджували серед населення».

Автор статті теж пам'ятає, як це відбувалось, і також користувався розданою продукцією згаданих вище підприємств, але для нормального життєзабезпечення цього, на жаль, не вистачало. Працюючих магазинів залишалось вкрай мало. Гуманітарна ситуація в різних частинах міста була неоднаковою, в деяких районах дійсно доводилось голодувати. Зокрема, про початковий період окупації згадувала Галина Берегова²: «Перший місяць взагалі це була голодівка, мабуть, справжня. Тому що все позакривалося, продукти зникли і доводилось добувати. Годинами десь ходити і ставати в якісь черги і т. д., щоб роздобути якусь їжу. Ну, особливо я за себе мало переживала, а за своїх тварин дуже переживала. Тому що тварини не розуміють, чому в них немає їжі. Але потім населення пристосувалося. Почали завозити продукти. Були такі магазини забиті, треба було їх знайти. Там, де сіль продавалась наша кам'яна, йодована. Навіть сіль, сода, хліб випікався, і можна було знайти наші продукти. Це було складніше, треба було походити,

¹ Лучко Юліан Вікторович, 1979 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводив О. Черемісін 31 травня 2023 р. Дешифрував аудіозапис та створив транскрипт О. Черемісін.

² Берегова Галина Дмитрівна, 1960 року народження, с. Горького Бериславського району, Херсонська область. Інтерв'ю проводив О. Черемісін 15 травня 2023 р. Дешифрував аудіозапис та створив транскрипт О. Черемісін.

поїздити. Потім була велика проблема з грошима, особливо з готівкою. Окупанти почали витискувати гривню з обігу. Почали закривати банки. Готівку добути було неможливо. З'явилась ціла група людей, які називались «обнальщики». Для цього потрібно було відкрити додаток. Потім були проблеми з Інтернетом. У додаток увійти неможливо. Гроші переказати неможливо, пенсію отримати неможливо. Тобто викручувалися, добували гроші. І на це уходив повністю весь день, неможливо було нічим іншим зайнятися. Півдня я бігаю по Херсону, щоб мені перевести свою пенсію в готівку, потім мені десь треба її зняти. Ну там ціла історія. Потім з цими грошима треба якось купити продукти. Все було дуже дороге, особливо корми для тварин дорого коштували. Завозилось багато імпортованих кормів, відомих брендів, але й існувала велика кількість підробок їх».

Цілком побутовим явищем стали величезні черги до працюючих магазинів. Щоб у них потрапити, дійсно потрібно було відстояти черги до 2–3 годин, а надалі скупитись, на касі також потрібно було вистояти іншу чергу на 2–3 години. У магазини запускали по 10–20 чоловік з інтервалами приблизно в 30–40 хв. Купити всі необхідні товари за один раз в одному місці часто не було можливості, тому доводилось вистояти черги протягом цілого дня. Найголовнішою стратегією для багатьох в ці часи було вижити. Заради цієї мети в міському середовищі припинились чвари та розборки з різним ступенем невдоволеності. Поведінка в чергах здебільшого була стриманою та адекватною. Було розуміння, що чим організованіше населення поводитиметься, тим більше шансів задовольнити потреби кожного.

Про складнощі організації побуту від початку окупації так згадувала Оксана Шестакова³: «З м'ясом були проблеми певний час, поки якось воно стабілізувалося, і десь у середині березня люди почали вже потрошку-потрошку виїжджати. Особливо, коли 13 березня оцей був мітинг проукраїнський біля білого дому, перший такий великий, коли херсонці вийшли висловити свою позицію і продемонструвати окупантам те, що не хочемо ми в російську федерацію. Але через деякий час учасників цих мітингів переслідували, забирали на підвали, і поступово люди почали виїжджати, припинили виходити на ці мітинги, бо це було небезпечно. А ось щодо побуту, то я так розумію, що люди потрошку вже почали з Криму щось підвозити сюди, але березень – це був такий місяць нерозуміння. Нестабільний місяць, люди не могли ліки придбати, бо аптеки

були закриті. Більшість продуктових магазинів були закриті. Можливо, на ринках можна було щось купити, бо хтось виходив щось торгувати. Більшість не виходили, тому що боялися, що ці російські солдати, вони ж усі озброєні були, могли підійти і забрати товар, забрати гроші, тобто це теж було небезпечно. І я оце пам'ятаю, як ми ходили у середині березня на роботу подивитися, що там, як там заховати найбільш цінні видання. І ми проходили через декілька магазинів, коли вони відкрилися і вже розпродували те, що у них було, і я пам'ятаю, що дитині шоколадок накупила. Це така радість велика була, бо у певний час були саме без цього.

Поступово, поступово якось налагодився привіз продуктів з Криму. Ці «прекрасні» російські продукти, які неможливо їсти було. Це теж такі, ви знаєте, складнощі. Гастрономічні вподобання у кожної людини свої, і ми вже були звиклі до якісних смачних продуктів, але навіть якщо і бачили, що ці продукти були виготовлені в Криму, але їсти це було неможливо. Це, по-перше, поки ти до цих продуктів звикнеш, а найчастіше не звикнеш, і дуже-дуже погано. Дуже низька якість була цих продуктів. У кого з херсонців не питаєш, то найбільше враження у всіх залишили російські яйця. Вони нашу Чорнобайівську птахоферму знищили, а самі нам везли яйця, якщо не помиляюся з чувашиї, так було написано. Це неможливо, бо вони мали дуже погану якість. Я ось 40 років на світі живу і оце я тільки в окупації, завдяки чувашським яйцям дізналася, що таке тухле яйце. Це неможливо. Ми спілкувалися тут один з одним, то більшість не сприймали ці продукти. Виживали за рахунок того, що працювали ж Копані лівобережжя, і все одно, на відміну від підконтрольної України, у нас були дуже низькі ціни на овочі та фрукти, і мені здається, що за рахунок того ми виживали, що можна було дешеві огірки купувати і картоплю дешеву. Дешевше порівняно з тими цінами, які бачили на ринках в Україні, наприклад. Власне, ось так. Потім почало вже м'ясо з'являтися на ринку. Тобто магазини були закриті, але люди якось там намагалися щось привозити. Привозили оцю ковбасу з Бердянського м'ясокомбінату, що теж був в окупації. І так потихеньку-потихеньку ми ось витримали».

Ще однією важливою рисою у трансформації міського життя стало явище перекваліфікації багатьох спеціалізованих магазинів в універсальні. Ті магазини, які, наприклад, продавали тільки м'ясо, почали реалізовувати різноманітні товари, які тільки можна було знайти на ринку; або зоомагазини перекваліфіковувалися та пропонували вже продукцію для людей тощо. Намагаючись вирішити проблемну ситуацію, городяни, які могли знайти і придбати певну кількість товарів, почали робити запаси продуктів, щоб мати змогу протриматись

³ Шестакова Оксана Миколаївна, 1984 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводив О. Черемісін 27 липня 2023 р. Дешифрував аудіозапис та створив транскрипт О. Черемісін.

якийсь період у разі, якщо магазини закриються, а також допомагали один одному, ділились продуктами або обмінювались необхідним. Взаємовиручка і взаємодопомога стали одними з пріоритетних напрямів взаємодії містян.

3. Складнощі організації побуту в окупації

Мешканець Херсона Роман Синяков⁴ так згадує про складнощі в організації побуту в умовах окупації в перші місяці: *«Дефіцит товарів і ліків в умовах окупації – це було найскладніше. Ми жили в приватному секторі і там були певні закрутки, плюс привозили продукти харчування: молоко, сир, яйця. Хоча яйця, сир можна було й так купити, а молоко привозили з ближніх селищ Музиківка, Зеленівка. Ми на Північному мкр. купували. Проблема була з цукром. Пам'ятаю цю чергу у 50 чоловік попереду, і кажуть: «Все, то продавали по 2 кг на людину, а тепер будемо по 0,5 кг в одні руки давати». Отак це було. Ну ми якось обмежувались. Так проходив час. По суботах ми виходили за продуктами на ринок «Три штика» і там купували найнеобхідніше. Ще пощастило, що сусіди почали займатись продажем м'яса. Десь купували кабана, у дворі його розрубували і нам випадала така нагода вибрати перший кусок, який на тебе дивиться. Бо перші дні я пам'ятаю, коли хапали м'ясо і шкури із салом, то було, звичайно, важко. А потім магазин «Сегмент» у нас працював і побутову хімію ми купляли там, але купували із запасом. Крупи були, сипучі були. Якщо із продуктами харчування було більш-менш, ну, не скажу що складно, але терпимо. Фуух. В принципі купити можна було щось. Проблеми почались, коли готівку з картки переводити потрібно було, то вже були проблеми. Але ми виходили із ситуації. Друга проблема була, що в перші дні викупили всі ліки, навіть від нежиті не було, а матері потрібен був ауторокс, а його взагалі не було. А людина, яка потребує його, починає себе не добре почувати. І де ж взяти? Ніде неможливо замовити. У волонтерів ми змогли замовити наприкінці березня і тільки наприкінці квітня ми змогли його отримати, і доїхали до нас ці ліки. Був у нас волонтерський пункт, там можна було замовити. Там також видавали щось безкоштовно, щось за символічну плату. Теці потрібні були ліки від тиску, то шукали, їздили по всьому місту, десь обмінювались ліками, десь купували, десь так люди віддавали. Щось і ми віддавали те, що нам на той момент було не потрібно. Ось таким чином і виходили із ситуації. Сильно все змінилось. Ті ліки, які ти міг раніше прийти і купити без черги, то зараз їх просто немає.*

⁴ Синяков Роман Олегович, 1987 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводив О. Черемісін 15 травня 2023 р. Дешифрував аудіозапис та створив транскрипт О. Черемісін.

Це було складно. З продуктами ми такої сильної проблеми не відчували. Були навколо нас маленькі магазинчики, щось давали, щось продавали. Було таке, що і дітям раз на тиждень морозиво перепало. А так ходили шукали. Кажуть: «Там привезли м'ясо». І всі туди. Потім кажуть: «Там напівфабрикати». І всі туди. З маслом, сиром було простіше. Херсонський маслосирзавод працював, продавав. Не скажу, що воно несмачне і не скажу, що воно дуже смачне, але куштувати можна було. Головне, щоб коштів вистачало. Інша проблема була з незахищеними прошарками населення, пенсіонерами. Як їм було виходити із цієї ситуації?».

Пенсіонерам й іншим соціально незахищеним категоріям населення виходити із ситуації було складніше, особливо з огляду на те, що багато з них не мали банківської картки і пенсії чи інші соціальні виплати до них просто не доходили. Відсутність грошей викликала страх. Страх за те, що не буде чого їсти, особливо дітям. Так, під час інтерв'ю своїм досвідом організації побуту в умовах окупації поділилась Тетяна Рябенко⁵: *«Це було дуже страшно. Страшно за дітей, що їм не буде чого їсти. Але потім я пам'ятаю, люди із сіл почали підвозити овочі. Дефіциту овочів не було, тобто була і картопля, і буряк, і капуста, тобто вже було не так страшно. Десь яйця продавали, десь молоко привозили. В принципі ми не голодували, але було страшно. Коли спустошувались полиці в магазинах, і цей період, коли було порожньо, і коли вже люди почали приватним чином підвозити продукти, то цей момент був страшний».*

Про те, на які хитрощі іноді доводилось іти під час закупівлі продуктів у магазинах, розповідала під час інтерв'ю Ірина Зарівняк⁶: *«Вони почали робити все можливе, щоб відтіснити гривню. Вони заборонили в магазинах скуплятися картками. Ну знаєте, українці народ винахідливий, то все-таки завдяки тому, що вони винахідливі, директори магазинів поставили один такий апарат, де можна було карткою розраховуватися, але охоронці видивлялися тих, хто з якою позицією. І тим, хто проросійський, вони говорили: «Ідіть вам на іншу касу, вам сюди». І відправляли їх туди, де готівкою треба розраховуватись, а ті, хто точно проукраїнські, бо розмови ж чули, то вони дозволяли на цьому апараті розраховуватись. І крім цього, можна було на базарі перекидувати з картки на картку. Тобто знаходили вихід, знаходили. Якщо готівку отримувати в банку,*

⁵ Рябенко Тетяна Юріївна, 1984 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводив О. Черемісін 12 липня 2023 р. Дешифрував аудіозапис та створив транскрипт О. Черемісін.

⁶ Зарівняк Ірина Святославівна, 1970 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводив О. Черемісін 20 червня 2023 р. Дешифрував аудіозапис та створив транскрипт О. Черемісін.

то це черги були великі. Займали черги з трьох годин ночі. Стояла людина, яка записувала номер твоєї черги. Вона жила у цьому будинку, в якому безпосередньо знаходився цей банк. І потім ми орієнтувалися, о котрій годині можна було приходити. Бо вночі стояти в черзі, то було небезпечно. Був такий випадок на Шуменському, вони просто приїхали і розстріляли чергу. За те, що люди просто стояли. Пояснили тим, що вони порушують комендантську годину. І було таке враження, що були такі люди, які називали адреси і направляли. Коли вони зайшли в місто, не могли орієнтуватися, а коли чітко під'їжджали до місця і розганяли людей, то це явно хтось вказував цю адресу. Бо, як потім виявилось, любителі «руського міра» все ж таки були».

Слід наголосити, що сильно звужувалися часові та просторові рамки, тобто часові та просторові межі, в яких люди могли пересуватися містом. Із самого початку окупації російські військові поставили у місті величезну кількість блокпостів, які поділялись на дві групи: постійні та тимчасові. Загалом, більшість головних шляхів сполучення між районами знаходились під контролем окупантів. Інколи дороги просто перекривали. Мешканці Херсона до цього пристосувались досить швидко і навчилися більшість блокпостів обминати. Якщо це не виходило зробити, то доводилось проходити процедуру перевірки. Наприклад, Роман Синяков⁷ так згадує про процедуру перевірки на одному з блокпостів: «Їхали ми додому, щоб тварин забрати. Зупиняють. Кажуть «Добрий день. Документи. Откройте багажник». Відкрив. Поїхав далі. Потім були на шляху ще два блокпости. Передивлялись документи. Відкривав багажник. Там уже запитували «Мета? Куди їдете? Навіщо? Чому із сім'єю?» Такі от питання ставили». Але далеко не всім щастило досить легко проходити блокпости. Перевірялись багажники, продуктові пакети, жіночі сумки, телефони й інші особисті речі. Якщо чогось людина сама не показувала, то відбувався насильницький обшук. Для обходу ворожих блокпостів була створена спеціальна інтерактивна карта, що поширювалась у соціальних мережах.

Другий фактор, який змінив сприйняття часу і простору, це – комендантська година. Магазинам дозволялось працювати до 16.00, а пересуватись містом можна було тільки у світлу пору. Таке обмеження змодельовало нову поведінку населення. З 8.00 до 12.00 більшість була зайнята «добуванням» продуктів харчування, ліків, кормів для тварин, грошей. Про ці події згадує Роман Синяков так: «Час, я не скажу, що зупинився. Життя

проходило, але те, що окупаційна влада, окупаційні війська встановили такі рамки, що я майже не виходив з будинку, з приватного сектору. Ходили в магазин, але так по місту ми вже не переміщалися. Якщо і вдавалось переміщатись, то це було або пішки, або тролейбусами. Перший раз я на машині виїхав напередодні виїзду з окупації. На острів до себе додому ми їздили спочатку раз на два тижні, потім раз на тиждень по четвергах. Бо чомусь у цей час блокпостів менше було. А вже ближче до кінця травня взагалі намагався не переміщатись містом і знаходився у межах району. І взагалі місто жило десь з 9.00 до 12.00. Десь о дванадцятій Херсон, як вимирав, людей на вулицях майже не було. О третій годині дня це просто було порожнє місто, пусті проспекти. От так, те, що бачив».

Як можна побачити з попередніх оповідей, у людей актуалізувались основні реакції, важливі у критичній ситуації: спостережливість, уважність, взаємoinформативність, винахідливість, взаємодопомога тощо. Більшість сфер діяльності міста до кінця травня опинилась у підпіллі: у магазинах оплата через українську банківську систему здійснювалась приховано, освітні заклади перейшли у дистанційний формат за українським законодавством, підпільно продавали навіть бензин, а також приховувались і місцеві інтернет-провайдери.

Загалом, окупація Херсона призвела до порушення усталених і напрацьованих соціально-економічних відносин, до повного перекроювання соціальних взаємозв'язків. Більшість індивідуальної ініціативи пішла у підпілля і поширився чорний ринок. Індивідуальне підприємництво переросло у торгівлю на вулиці і з машин, оскільки потрібно було у критичній ситуації налагоджувати нові ланцюжки поставок різноманітних товарів до міста. При цьому зміцнювались відносини на рівні «місто/навколишні села». Близькі сільські населені пункти виявились відрізнаними від зовнішніх ринків і сконцентрували збут продукції в обласному центрі. Таким чином, місто перетворилося на «великий ринок», цінова політика на якому залежала від того, звідки привозилися товари. Можна було зустріти місцеву сільськогосподарську продукцію, яка відрізнялась низькою ціною та високою якістю, та завезені товари з Криму чи російських регіонів, якість яких була сумнівна, а ціни непомірно високими.

Торговці з російських територій здебільшого продавали алкоголь, ліки, цигарки, бензин. Ліки тримали за завищеними цінами весь окупаційний період, а інші товари варіювались у ціні залежно від ситуації. Прикметно, що алкоголь завжди був за заниженими цінами, можливо, це використовувалось окупантами, щоб алкоголізувати місцеве населення і нівелювати потяг до протистояння. Власний бізнес завели і самі окупанти, тільки він

⁷ Синяков Роман Олегович, 1987 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводив О. Черемісін 15 травня 2023 р. Дешифрував аудіозапис та створив транскрипт О. Черемісін.

носив певні особливості. Так, про ці події розповідала Галина Берегова⁸: *«Перше, що зробили окупанти, це завезли велику кількість алкоголю, підробної горілки, коньяку, пива. Робили пивні точки на кожному кроці, на кожному кварталі. Вони вирішили запоїти людей, особливо чоловіків, щоб вони пили скрізь і цілодобово, щоб зменшити опір і протистояння окупантам. Потім вони почали завозити всякий непотріб. Деякі люди змушені були купляти, бо треба було харчуватися. Дуже неякісні, не смачні страшенні продукти, які навіть собаки з котами їсти не могли. Вони везли все, продавали тут втридорога. Вони зробили в Херсоні бізнес. Все пішло, перевелося на гроші. Вони полонених могли за гроші з підвалу відпускати. То це все перевелося на гроші. Намагалися заробити абсолютно на всьому: на алкоголі, на тютюнових виробах, на всьому. Бензин зливали і продавали».*

У новій соціально-економічній ситуації окупанти почали практику витіснення гривні з обігу, діючи тоталітарними (позаконотворчими) методами примусу: забороняли обіг гривні та водночас поширювали роздачу рублів, встановлювали невідповідні курси валют на обмін, забороняли діяльність українських банків і операції вітчизняного банкінгу, відрізали інформаційний простір від усіх контактів з Україною. У відповідь в окремих торговельних осередках містяни виробили низку правил, які дозволяли приховано користуватися українським банкінгом, оскільки безготівковий платіж був найкращим варіантом розрахунку за товари і послуги, включаючи і перекази коштів за допомогою мобільних додатків. Так, наприклад, доводилось іти на певні хитрощі: коли покупець заходив до магазину і бажав купити товари за безготівковий платіж, то запитував у продавців: «Чи є сьогодні добрі новини?», якщо відповідь була позитивна, це означало, що за допомогою картки або додатка можна було вільно розраховуватися. Можливі були й інші варіації. Якщо була відповідь: «Повертайтеся через 2 години, то будуть вам добрі новини», то наразі розраховуватись не зручно, а й подекуди небезпечно. Але якщо лунала відповідь: «На сьогодні добрих новин не буде», то, зрозуміло, оплатити покупки карткою можливості нема, покупки доведеться обмежити.

Обмеження стали доволі поширеним явищем у новій соціально-культурній реальності. Лімітувати споживання доводилось у багатьох речах, а часто і в продуктах харчування, оскільки багато містян не хотіли купувати товари російського виробництва. Основними стратегічними лініями виживання постали такі категорії, як: «обмеження», «дефіцит»,

«запас». Запасатись доводилось багатьом, і намагались скуповувати товари так, щоб і на майбутнє вистачило. Домівки багатьох херсонців перетворились просто на склади з різними товарами та засобами, які б допомогли у виживанні.

Ще один феномен, який повністю змінив урбаністичну картину Херсона: повна відсутність розважальної функції під час окупації. Розважальні заклади або були знищені окупантами ще на початку вторгнення, або були закриті власниками, більшість з яких залишили місто. Але також і мешканцям, що залишилися в місті, вже було просто не до розваг у змінній соціально-культурній реальності. Головним поняттям стало вижити, а це входило у розріз із терміном «розвага». Більшість у цій ситуації була поставлена на межу виживання, а розважатись готувались уже після нашої перемоги.

Трагізм побутової ситуації міського простору ускладнювався тим, що більшість місць урбаністичного простору були перетворені на місця трагедії. Тільки тиждень тому існували розважальні ТРЦ, парки, сквери тощо, а віднині вони постали як місця скоєння злочинів російськими військами з великою кількістю людських жертв. Багато мешканців міста вимушені були змінити місце проживання або виїхати. Слід зауважити, що люди, які прийняли стійке рішення залишитись в окупованому місті і дати собі раду в умовах постапострафічної ситуації, змогли зберегти гідність, оскільки відчували себе легітимними користувачами міського простору із закріпленою прив'язаністю до рідної землі. Була категорія людей, які не могли піти на ризик виїзду, оскільки це загрожувало фізичною розправою з боку окупантів. Так, наприклад, оповідала Галина Берегова⁹: *«Багато людей були змушені виїхати, тікати від окупації. Багато людей запитували: чому я не виїжджаю? Я разом зі своїм чоловіком була учасницею автотранспорту. Наші фото із номерами машини є скрізь, тоді мені довелося ховати машину у дуже чудному місці. Тому якби в моєму домі вони побачили цю машину, то я могла б доїхати до першого блокпосту, а далі я би пішла на підвал. Моїх котів і собаку викинули би і на цьому б усе завершилось. Тому я не могла дозволити собі такий ризик. Тому я вирішила залишитись і переховуватись. Я вже пристосувалась, коли можна виходити на вулицю, коли не можна виходити. Є місця, де вони ходять, де вони не ходять, де ми їх можемо велосипедом об'їхати. Тобто намагалися їх обходити, щоб не наражати зайвий раз на перевірку і небезпеку. А вже після того, як нас визволили, то бажання*

⁸ Берегова Галина Дмитрівна, 1960 року народження, с. Горького Бериславського району, Херсонська область. Інтерв'ю проводив О. Черемісін 15 травня 2023 р. Дешифрував аудіо-запис та створив транскрипт О. Черемісін.

⁹ Берегова Галина Дмитрівна, 1960 року народження, с. Горького Бериславського району, Херсонська область. Інтерв'ю проводив О. Черемісін 15 травня 2023 р. Дешифрував аудіо-запис та створив транскрипт О. Черемісін.

іхати кудись уже не було. Потім коли почались обстріли, то було дуже страшно. Разів 4 було дуууже страшно, а потім знову пристосовуєшся. І коли ти пережив окупацію. Цих насильників і ці звірства, і знущання, що робили вони з людьми, то після цього обстріли не такі страшні».

Виходячи з цього, ще однією стратегією виживання в окупованому місті було пристосування. Ця життєва необхідність сильно відбивалася на характері респондентів, які залишались весь термін окупації в місті. Після всього, що вони пережили в часи окупації, народжувалось амбівалентне ставлення до подальших обстрілів: вони викликали страх за життя, але не сприймалися як явище, що спонукатиме до переїзду.

Стратегічний курс на адаптацію в умовах окупації – складне питання. В психології маємо різні погляди щодо дії психіки людини в умовах, що потребують адаптації. Наприклад, ще З. Фрейд пояснював категорію пристосування крізь призму аналізу сфери свідомого, підсвідомого та несвідомого, і завдяки існуванню цих структур особі краще вдається адаптуватися до конкретних складних життєвих ситуацій. На думку К. Юнга, за процесами адаптації стають несвідомі мотиви. Когнітивна теорія вважає, що вихідним положенням для адаптаційних процесів є здатність людини все оцінити і проаналізувати і знайти необхідне індивідуальне рішення для конкретної ситуації. Отже, загалом можна відзначити, що процес адаптації може пояснюватись індивідуальними особливостями психіки кожної людини, яка здійснює суб'єктивний аналіз власної поведінки, її успішності, на основі чого проводиться корекція, досягається покращення адаптації і робляться висновки на майбутнє щодо рішень і подальшої поведінки в критичній ситуації (Ніколаєнко О., Ніколаєнко С., 2012: 68–71).

Незважаючи на багатозначність підходів до процесів адаптації, слід відзначити, що до таких умов пристосовувалась досить велика кількість мешканців міста на основі індивідуального аналізу конкретної ситуації, і були зроблені відповідні висновки, які можуть виступати особливим досвідом у екстремальній ситуації.

4. Висновки

Таким чином, можна зробити висновок, що організація побутового життя в Херсоні пройшла складний і болісний шлях від усталеного життя до пережиття катастрофічної ситуації. Особливостями сприйняття подій окупації у 2022 р. для респондентів став трагічний досвід адаптації в умовах транспортної блокади, зловживання з боку російських військових, обставини перетину блокпостів, відсутність «зелених коридорів», обмеженість і дефіцит ресурсів тощо. Ці обставини сильно вплинули на організацію побуту населення в умовах збройного конфлікту та окупації. Але, незважаючи на це, головними стратегічними лініями життя/виживання в умовах окупації стали такі напрями, як: пристосування (адаптація) до нових умов життя, універсальність та гуманізація соціально-економічних відносин, запасання продукцією, заміна ланцюгів поставок, швидка реакція на зміни умов життя в критичній ситуації, взаємодопомога та взаємовиручка, обмін товарами та послугами, самоорганізована підпільна діяльність економічних інститутів, самообмеженість тощо. Такі лінії стали основоположними за умов соціально-економічної, транспортної блокади в умовах катастрофічної ситуації. Розповіді респондентів різняться тим, як люди дали собі раду в екстремальних умовах, із моральною однозначністю власної позиції. Загалом, слід підсумувати, що міська соціальна система Херсона виявилась досить стійкою у викликах повномасштабної війни та окупації.

Література:

1. Ballard L. History of Oral history. Foundations and Metodology. Lanham, New York, Toronto, Plymouth, UA : AltaMira Press, 2007. 326 p.
2. Бойко А. Усна історія Степової України. Запоріжжя : АА ТанDEM, 2015. Т. 11. 352 с.
3. Бондар Г. Сьогодні історія твориться в Україні. Усна історія і досвіди незавершених революцій та війни: міркування про дискусійне і (не)очевидне. *Слухати, чути, розуміти: Усна історія України XX–XXI ст.* : збірник наукових праць / за наук. ред. докторки істор. наук. Г. Грінченко. Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2021. 352 с.
4. Водотика С.Г. Місто, яке не боялося: Херсон у перші місяці російської окупації. *Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2022. URL: https://uamoderna.com/md/xerson-u-pershimisyaczii-rosijskoi-okupaczii?fbclid=IwAR3OkpuqVOLuyp7BoH_7zqkkRq0r86wRgdg9NZBnrxEjzegW9ND9hVsSlnG (дата звернення: 15.03.2023).
5. Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. Харків : «ХТМТ», 2012. 304 с.
6. Зубченко О.С. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 2022, № 3(55). С. 15–23.
7. Костючков С.К. Формування політичного бренду території засобами масмедіа в умовах російсько-української війни (на прикладі Херсонщини). *Актуальні проблеми політики*. 2023. Вип. 71. С. 101–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v71.2023.14>.

8. Ніколаєнко О., Ніколаєнко С. Поняття адаптації в різних напрямках психології. *Світогляд – Філософія – Релігія. Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 2. С. 68–77.
9. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. *Усна історія селянської культури 1920–30-х років*. Київ : Родовід. Центр досліджень усної історії та культури, 1999. 559 с.
10. Тхоржевська Т. Одеса очима «понасхавших»: усна історія урбанізації 50–80-ті рр. XX ст. Одеса : «Поліграф», 2022. 192 с.

References:

1. Ballard, L. (2007). *History of Oral history. Foundations and Metodology*. Lanham, New York, Toronto, Plymouth, UA: AltaMira Press. 326 p. [in English].
2. Boiko, A. (2015). *Usna istoriia Stepovoï Ukrainy* [Oral history of Steppe Ukraine]. Zaporizhzhia: AA Tandem. T. 11. 352 s. [in Ukrainian].
3. Bondar, H. (2021). *Sohodni istoriia tvorytsia v Ukraini. Usna istoriia i dosvidy nezavershenykh revoliutsii ta viiny: mirkuvannia pro dyskusiine i (ne)ocheyvidne* [Today, history is being made in Ukraine. Oral History and the Experiences of Unfinished Revolutions and War: Reflections on the Controversial and the (Un)Obvious]. *Slukhaty, chuty, rozumity: Usna istoriia Ukrainy XX–XXI st. Zbirnyk naukovykh prats / za nauk. red. doktoryk istor. nauk. H. Hrinchenko*. Kyiv: TOV «ART KNYHA». 352 s. [in Ukrainian].
4. Hrinchenko, H. (2012). *Usna istoriia prymusu do pratsi: metod, konteksty, teksty* [Oral history of forced labor: method, constituents, texts]. Kharkiv: «KhTMT», 304 s. [in Ukrainian].
5. Kostyuchkov, S.K. (2023). *Formuvannia politychnoho brendu terytorii zasobamy masmedia v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny (na prykladi Khersonshchyny)* [Formation of the Political Brand of the Territory by the Media in the Context of the Russian-Ukrainian War (on the Example of Kherson Region)]. *Aktualni problemy polityky*. Vyp. 71. S. 101–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v71.2023.14> [in Ukrainian].
6. Nikolaenko, O., Nikolaenko, S. (2012). *Poniattia adaptatsii v riznykh napriamakh psykholohii* [The concept of adaptation in different areas of psychology]. *Svitohliad – Filosofiia – Relihiia. Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 2. S. 68–77 [in Ukrainian].
7. Noll, V. (1999). *Transformatsiia hromadianskoho suspilstva. Usna istoriia selianskoi kultury 1920–30 rokiv* [Transformation of civil society. Oral History of Peasant Culture in the 1920s and 30s]. Kyiv: Rodovid, Tsentr doslidzhen usnoi istorii ta kultury, 559 s. [in Ukrainian].
8. Tkhorzhevskaya, T. (2022). *Odesa ochyma «ponaiekhavshykh»: usna istoriia urbanizatsii 50–80-ti rr. XX st.* [Odesa through the eyes of the “Newcomers”: An Oral History of Urbanization in the 50s–80s of the 20th Century]. Odesa: «Polihraf», 192 s. [in Ukrainian].
9. Vodotyka, S.H. (2022). *Misto, yake ne boialosia: Kherson u pershi misiatsi rosiiskoi okupatsii. Ukraina moderna: Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys* [A city that was not afraid: Kherson in the first months of the Russian occupation]. Retrieved from: https://uamoderna.com/md/xerson-u-pershi-misyaczi-rosijskoi-okupaczii?fbclid=IwAR3OkpuqV0luy7BoH_7zqkkRq0r86wRgdg9NZBnrxEjzegW9ND9hVsSIng (Last accessed: 15.03.2023) [in Ukrainian].
10. Zubchenko, O.S. (2022). *Kolaboratsionizm na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Pivdnia Ukrainy: sotsiolohichnyi aspekt* [Collaborationism in the Temporarily Occupied Territories of Southern Ukraine: A Sociological Perspective]. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, 3(55), S. 15–23 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.12.2023
The article was received 14 December 2023

УДК [316.334.52(477.54)+329.18]:341.322.5"1941/1943"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-6>

МІСЦЕВЕ НАСЕЛЕННЯ У СКЛАДІ НАЦИСТСЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ НА ХАРКІВЩИНІ (1941–1943 РР.)

Яковлєв Віталій Миколайович,
аспірант кафедри історіографії,
джерелознавства та археології
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
vivot1975@ukr.net
orcid.org/0000-0002-7207-0097

Метою розвідки є дослідження участі місцевого населення у допоміжних формуваннях, які входили до складу німецьких репресивних органів, що діяли на території Харківської області протягом 1941–1943 рр. Крім того, розглянуто питання причетності колаборантів до скоєння воєнних злочинів.

Методологічну основу роботи становлять як загальнонаукові (аналіз, синтез, дедукція, індукція, системний підхід), так і спеціально-історичні (історико-порівняльний, історико-системний) методи, а також були застосовані принципи науковості, об'єктивності та історизму.

Результати дослідження. Буквально з перших днів війни Вермахт, а далі й поліцейські структури РЗГА зіткнулися з гострою нестачею кадрів. Для комплектування військово-поліцейських підрозділів, що діяли на окупованих радянських територіях, почали широко залучатися місцеві колаборанти. Головним джерелом кадрового поповнення українських допоміжних частин Вермахту та поліції на Харківщині стали радянські військовополонені українці та росіяни за національністю, які до війни проживали на території УРСР та РРФСР, а також місцеві мешканці з числа цивільних. На основі аналізу архівних кримінальних справ колаборантів – колишніх співробітників групи ГФП 560, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків» – у статті комплексно розглянуто питання комплектування та функціонування допоміжних сил з числа громадян СРСР у структурі нацистських військово-поліцейських інституцій, що діяли на Харківщині впродовж 1941–1943 рр., а також встановлено їхню причетність до скоєння воєнних злочинів.

Висновки. Вагомою причиною колаборації місцевого населення з німецькою окупаційною владою стала карально-репресивна політика сталінського режиму, спрямована на утвердження тоталітаризму в його радянському варіанті. Крім того, катастрофічні поразки Червоної армії на початковому етапі німецько-радянської війни сприяли зневірі до більшовицького режиму. Політично дезорієнтоване комуністичною пропагандою місцеве населення було залишене на поталу ворога без засобів для існування. Сотні тисяч полонених червоноармійців, які потрапили у німецький полон, опинилися на межі виживання. Ще одним важливим чинником, який змушував місцевих жителів до співпраці з нацистами, став жорстокий окупаційний режим. Військова співпраця місцевого населення, що перебувало у складі нацистських репресивних органів, носила здебільшого не добровільний характер, а відбувалася під тиском німецької влади. Співпраця з окупаційною владою базувалась не на певних ідеологічних переконаннях, а була викликана в основному елементарним бажанням вижити у надскладних обставинах та прилаштуватися до жорстких умов «нового порядку». Однак слід зазначити, що колаборанти стали не лише опорою німецького окупаційного режиму, а і старанними виконавцями та співучасниками кривавих злочинів нацистів на харківській землі.

Ключові слова: військова колаборація, воєнні злочини нацистів, поліція безпеки та СД, таємна польова поліція (ГФП), українська допоміжна поліція, Харківщина.

LOCAL INHABITANTS AS PART OF NAZI PUNITIVE BODIES ON THE TERRITORY OF KHARKIV REGION (1941–1943)

Yakovliev Vitalii Mykolayovych,
Postgraduate Student at the Department
of Historiography, Source Studies and Archeology
V. N. Karazin Kharkiv National University
vivot1975@ukr.net
orcid.org/0000-0002-7207-0097

The purpose of this study is to examine the participation of local inhabitants in auxiliary formations of Nazi punitive bodies operated on the territory of Kharkiv region during 1941–1943. Furthermore, the problem of collaborators involved in the commission of war crimes is raised.

The methodological base consists of general scientific methods (analysis, synthesis, deduction, induction, systematic approach) along with special historical ones (historical-comparative, historical-systematic). The principles of scientific, objectivity, historicism are also applied.

Results of research. From the very first days of the World War II the Wehrmacht and later police structures of RSHA (Reichssicherheitshauptamt) faced with severe staff shortages. In order to complete military-police units operated on the occupied Soviet territories local collaborators were widely involved. The main source of staffing for Ukrainian auxiliary units of Wehrmacht and Police in Kharkiv region became Soviet prisoners of war – Ukrainians and Russians by nationality who lived on the territories of UkSSR and RSFSR before the war as well as local residents from civilian population. The materials are based on the analysis of archival criminal cases of collaborators – former members of GFP 560 (Geheime Feldpolizei), Security Police (Sicherheitspolizei/ SiPo) and SD who served in “Kharkiv General District” (Generalbezirk Charkiw). The article is devoted to a close analysis of completing and functioning of auxiliary units staffed by Soviet citizens in the structure of Nazi military police institutions that operated on the territory of Kharkiv region during 1941–1943. Furthermore, the participation of such units in committing war crimes is revealed.

Conclusions. The main reason why local residents collaborated with German occupation authorities was Stalin’s punitive-repressive policy aiming to establish Soviet variant of totalitarianism. Significant role in disillusionment with the Bolshevik regime played catastrophic defeats of the Red Army at the outbreak of German-Soviet war. Local people were politically disoriented because of communist propaganda and became victims abandoned to the mercy of an infuriated enemy without a livelihood. Hundreds of thousands of captured Red Army soldiers found themselves on the verge of survival. However, another important factor that made local inhabitants collaborate with Nazis was ruthless occupation regime. Local people served in Nazi punitive bodies but such kind of cooperation wasn’t on a voluntary basis but was performed under the pressure of German government. Collaboration with occupation authorities didn’t have any certain ideological convictions but was mainly caused by basic human desire just to stay alive in highly complex situations and adapt to fierce conditions of “new order”. However, we should keep in mind that collaborators were not only mainstay for the German occupation regime but they also became diligent performers and accomplices of Nazi bloody crimes in Kharkiv region.

Key words: military collaboration, Nazi war crimes, Security Police (SiPo) and SD, Secret Field Police (GFP), Ukrainian Auxiliary Police, Kharkiv region.

1. Вступ

Протягом 1941–1943 рр. територія Харківщини перебувала в управлінні військової адміністрації. Встановлений німецьким окупаційним режимом «новий порядок» вирізнявся особливою жорстокістю і був спрямований на масове знищення місцевого населення та військовополонених. Однак з перших днів війни Вермахт, а далі й поліцейські структури РЗГА стикнулися з гострою нестачею кадрів. Для комплектування військово-поліцейських підрозділів, що діяли на окупованих радянських територіях, почали широко залучатися колаборанти, які стали старанними виконавцями та співучасниками кривавих злочинів нацистів на території Харківської області.

Метою цієї роботи є висвітлення участі місцевого населення у допоміжних формуваннях, які входили до складу німецьких репресивних органів, що діяли на території Харківської області протягом 1941–1943 рр., а також дослідження питання щодо причетності колаборантів до скоєння воєнних злочинів на Харківщині. Відповідно, **науково-дослідницькими завданнями** є вивчення та аналіз архівних кримінальних справ колишніх співробітників групи ГФП 560, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків», які становили основу джерельної бази такої розвідки.

Матеріали таких архівних справ за умови критичного ставлення до них можуть стати джерелом унікальної інформації, яка часто розходиться з офіційно визнаними фактами, спростувати усталені міфологеми та стереотипи; вони

дозволяють об’єктивніше підійти до вирішення дослідницької проблеми. Використання текстового, порівняльного, структурного та інших **методів**, а також застосовування принципів науковості, об’єктивності та історизму гарантує високий рівень достовірності отриманої інформації.

2. Місцеві допоміжні сили

Після загарбання німцями Харківської області її територія перейшла до так званої зони «А», де вся повнота влади належала військовому командуванню. Основними одиницями військово-адміністративного управління стали комендатури (Kommandanturen). Але німецький військово-поліцейський апарат не міг самостійно впоратися з усіма питаннями, які потребували оперативного вирішення. На відміну від окупованих західноєвропейських держав, де поліцейські функції продовжували виконувати національні органи правопорядку, на сході ситуація була зовсім іншою. Місцеві представники силових структур в основному були мобілізовані до армії, винищувальних загонів та партизанських формувань, або, побоюючись репресій з боку німців, евакуювалися вглиб радянської території. Для ефективного управління, експлуатації, а головне, для реалізації військово-поліцейських та каральних завдань, пов’язаних з втіленням у життя нацистської расової політики, до своїх репресивних органів гітлерівці почали активно залучати цивільне населення та військовополонених. Для встановлення бажаного порядку, згідно з інструкцією командувача ОКГ від 3 квітня 1941 р., військова адміністрація

могла створювати органи влади з місцевого населення в обсягах, необхідних для армії. На цій підставі організовувалися міські, районні та повітові управи, які мали у своєму розпорядженні місцеву допоміжну поліцію (службу охорони порядку). Всі ці органи місцевої влади повинні були перебувати під жорстким наглядом німецьких військових комендатур (Turonek, 1993).

Основним документом, який регулював формування та діяльність загонів допоміжної поліції з числа місцевих колаборантів, у тому числі і у військовій зоні, став наказ начальника Генерального штабу ОКГ Ф. Гальдера від серпня 1942 р. № 8000/42 «Місцеві допоміжні сили на Сході». В документі зазначалось, що для виконання поліцейських та охоронних функцій могли залучатись формування з числа місцевих жителів – добровольців та звільнених військовополонених. Всі вони повинні були пройти попередню перевірку та отримати відповідну військову підготовку. Після просування лінії фронту вглиб ворожої території питання щодо формування місцевої поліції передавалось до компетенції «відповідного управління поліції», тобто до поліцейських інституцій РЗГА (АУСБУЗО, спр. 20368: 52–59). Додатки 5 та 7 до наказу № 8000/42 регламентували питання заробітної плати, продовольчого та речового забезпечення, а також детально розглядали питання надання медичних послуг та соціального забезпечення у випадку поранення чи загибелі співробітника допоміжних формувань тощо (АУСБУЗО, спр. 20368: 59–70).

Діючи згідно з наказом ОКГ № 8000/42, командувачі прифронтових районів вносили свої доповнення та корективи. Зокрема, у наказах головнокомандувача прифронтового району «Б» від 23 вересня 1942 р. № 9900 В/42 та 3 жовтня 1942 р. № 9900 В/42г розглядались різні аспекти використання допоміжних частин з місцевого населення. Зокрема, питання особливостей застосування та дислокації в тилловому районі групи армій «Б» формувань допоміжних сил Гіві (Hilfswillige), військово-комендантської служби Оді (Ordnungsdienst), батальйонів поліції Шума (Schutzmannschaft), охоронної поліції громад Гема (Gemeinden). У наказі № 9900 В/42 зазначалось, що добровольці з Гіві, які охороняли шляхи, мости та інші важливі військові об'єкти, тактично підпорядковувались ротам, у зоні дії яких знаходилися. В зазначених місцях вони мали постійну дислокацію і не переміщувались під час руху військ. Крім того, у наказі вказувалось: «Охорона господарських об'єктів (електростанцій, заводського устаткування тощо) після приходу сил поліції та жандармерії верховного начальника СС та поліції є їх завданням. Для цього потрібно підрозділам поліції та жандармерії передати списки місцевих жителів, які використовуються для охорони

цих об'єктів, для подальшого їх застосування у поліцейських підрозділах. Одночасно повинні бути передані і списки господарських об'єктів, що перебувають під охороною». «Добровільних помічників» з Гіві та Оді слід було перевести до категорії вільнонайманих цивільних службовців Вермахту та не вважати в подальшому їх солдатами. Під час переміщення військ вони передавались «за списком до найближчого в зоні дії органу командування СС та військової поліції». Про це йшлося в наказі № 9900 В/42g (АУСБУЗО, спр. 20368: 72–74).

3. Місцеві жителі у складі нацистських репресивних органів на Харківщині

Початком діяльності окупаційної влади на території Харківської області стало формування адміністративно-поліцейських інституцій. Необхідно було створити повністю новий апарат примусу, бо попередня радянська адміністрація перестала діяти. Цілком природно, що найбільш чисельний за складом та розгалужений репресивний апарат постав у м. Харкові, де за переписом населення, проведеним Харківською міською управою у грудні 1941 р., проживало 456639 осіб (Скоробагатов, 2004: 32). Під час формування адміністрації та поліції окупаційна влада керувалася національними критеріями підбору особового складу. На службу рекрутували українців та росіян, особливо охоче сюди вербували фольксдойче (АУСБУХО, спр. 19228: 16). Командування 55-го армійського корпусу у спеціальному «Положенні про службу порядку у Харкові» поклало обов'язки зі створення допоміжної поліції на фельдкомендатуру 787. Загальна кількість допоміжної поліції – гільфсполіції (Hilfspolizei) була обмежена 1000 чоловік. Поліцейські мали бути озброєні дубинками, багнетами та іншою холодною зброєю (Скоробагатов, 2004: 61).

До організації допоміжної поліції, як і до формування місцевої адміністрації, активно долучились представники українського націоналістичного руху, вихідці із Західної України. Ці інституції відкривали широкі можливості для проведення пропагандистської та просвітницької діяльності прихильників української державності.

Створенням української поліції опікувалися члени ОУН (м) Б. Коник, І. Черевиченко та М. Кравчук. Для кадрового забезпечення місцевих осередків із Західної України прибували оунівці (АУСБУХО, спр. 017638: 17). Організаційним центром українських допоміжних формувань стала так звана «Харківська обласна поліція», яка розмістилась у будівлі колишнього районного відділення міліції на вулиці Короленка, 4. Очолив її колишній полковник армії УНР О.В. Манжулівський. Окупаційна влада доволі насторожено поставилася до активних дій українських націоналістів у справі формування допоміжної поліції.

З часом український національний рух здобував усе більше прихильників серед місцевого населення й, на думку окупаційної влади, вже становив загрозу її пануванню на загарбаних теренах України. Найбільше занепокоєння у німців викликала група радикально налаштованих представників ОУН (б), які створили досить міцне і розгалужене підпілля. Співробітник української допоміжної поліції ГФП та СД П.К. Сіренко свідчив, що бандерівці хотіли «скористатися радянсько-німецькою війною, зачекати, доки ослабнуть воюючі сторони, і тоді виступити з вимогою очищення української території і німецькими, і радянськими військами» та створити самостійну українську державу (АУСБУХО, ф. 4(Р). оп. 2. спр. 34417. т. 1: 111). Побоюючись зміцнення національного руху на сході України, окупаційна влада провела низку репресивних заходів, зокрема ліквідувала Харківську обласну поліцію, приєднавши на початку грудня 1941 р. «групу Манжулівського» до «таємної поліції» м. Харків (зовнішньої команди групи ГФП 560) на правах кримінального відділу. З одного боку, німці отримали підготовлених працівників, з іншого – запобігли подальшому поширенню впливу оунівців на формування української поліції у Харкові. З метою подальшої нейтралізації впливу українських націоналістів навесні 1942 р. німці заарештували О.В. Манжулівського за звинуваченням у використанні службового становища. Йому інкримінували привласнення житла та використання працівників ГФП для його обладнання. Наступником О.В. Манжулівського став І.К. Мещеряков, фігура політично нейтральна (АУСБУХО, ф. 4(Р). оп. 2. спр. 34417. т. 1: 69 зв.–70). Остаточний удар по українському національному руху на Харківщині німці нанесли восени 1942 р., розгромивши осередки бандерівського підпілля (Сергійчук, 1996: 201). Репресії торкнулися української допоміжної поліції, міської управи та більшості районних управ (АУСБУХО, ф. 4(Р). оп. 2. спр. 34417. т. 1: 43, 110 зв.).

Найкривавіші злочини нацистів на території Харківської області пов'язані з діяльністю зондеркоманди СК–4А, айзатцкоманди ЕК–5 і поліції безпеки та СД «генерального округу Харків». Свої жахливі злочини вони вчиняли за підтримки та сприяння місцевих колаборантів. Одні з них допомагали виявляти ідеологічних ворогів нацистів з числа радянських громадян, інші – у складі допоміжних формувань брали безпосередню участь у масових убивствах цивільного населення та військовополонених. З жовтня 1941 р. до зондеркоманд почали залучати колаборантів у якості водіїв та автослюсарів. Так, за свідченнями колишніх військовополонених М.П. Буланова та І.С. Бойка, наприкінці жовтня – на початку листопада 1941 р. через київську біржу праці вони були

завербовані у якості водіїв до зондеркоманди 4А. Під час оформлення до команди у них взяли підписку «в формі присяги на вірність служби німецькому командуванню». Пізніше їм пояснили, що головним завданням СК–4А «є очищення окупованої території від осіб, вороже налаштованих до німецького командування, від комуністів, радянських працівників, співробітників НКВС тощо». Щодо практичної діяльності зондеркоманди І.С. Бойко зазначав, що «вона проводить роботу зі знищення єврейського населення, виявлення та знищення комуністів, партизан, комсомольців, активістів радянської влади та радянських розвідників». Для цього у своїй роботі німці «використовують антирадянський елемент, дезертирів Червоної армії та осіб, «ображених» радянською владою» (АУСБУЗО, спр. 20368. т. 37: 232–233).

На початку грудня 1941 р. СК–4А прибула до м. Харкова і розмістилась на вулиці Чернишевського, 76 (АУСБУХО, спр. 25464: 196–197). На вулиці Рибній, 6 зондеркоманда обладнала тюрму: пристосувала кімнати під камери та заградувала вікна. В цій же будівлі, в одній із кімнат, розмістили 10–15 чоловік з числа допоміжної поліції, які обслуговували та охороняли в'язницю. Арештованих вивозили в яри за Харківським тракторним заводом і там розстрілювали. Вантажівки супроводжували 10 військовополонених з Холодногірського табору, які постійно знаходились при гаражі зондеркоманди 4А та виїжджали для закопування трупів. За словами очевидців, розстріли відбувались регулярно, тому з машин навіть не знімали лопати і ломы, щоб наступного ранку знову їхати в місця масових страт. У січні 1942 р. усі в'язні тюрми на Рибній, 6 були розстріляні у Дробицькому Яру. За словами І.С. Бойка, «гестапівська команда в повному складі взяла участь у звірячих знущаннях та знищенні 14000 ні в чому не винних мирних радянських громадян, «провина» яких полягала тільки в тому, що вони євреї» (АУСБУХО, ф. 4(Р). оп. 2. спр. 34417. т. 2: 146; АУСБУЗО, спр. 20368. т. 37: 232).

У зв'язку з рухом фронту влітку 1942 р. на Харківщині відбулася зміна каральних органів. У червні зондеркоманда СК–4А була розділена на загони й вирушила у східному напрямку. Група ГФП 560 слідом за 6-ю армією передислокувалась ближче до Сталінграда. Основні поліцейсько-каральні функції в регіоні перебрав на себе стаціонарний орган СД – поліція безпеки та СД «генерального округу Харків». Перед від'їздом на фронт у середині липня 1942 р. керівництво ГФП за списком передало всіх співробітників гільфсполіції до СД (АУСБУХО, спр. 017638:19; АУСБУХО, ф. 4(Р). оп. 2. спр. 34417. т. 1: 26; АУСБУ, спр. 18228: 40 зв.). Залежно від освіти, досвіду роботи та особистих заслуг гільфсполіцаїв після короткої співбесіди та надання підписки

про нерозголошення службової таємниці розподілили до кримінального та політичного відділів СД. Окрім того, були набрані нові співробітники з місцевих жителів української та російської національностей. Комплектуванням кадрів до поліції безпеки займався колишній заступник обербургомістра Харкова Л.Є. Кублицький. Пізніше він був репресований німцями (за одними відомостями за націоналістичну діяльність, за іншими – як агент НКВС) (АУСБУЗО, спр. 20368. т. 33: 216).

Детальну структуру слідчих відділів поліції безпеки та СД у своїх показах надав В.А. Лісний, колишній допоміжний слідчий (Hilfskriminalistin) кримінального відділу. За його словами, політичний та кримінальний відділи харківського СД склалися з німецької та української груп. Начальник відділу та його заступник були німцями, решта – фольксдойче, українці та росіяни. До складу української частини СД входили слідчі, яких офіційно іменували гілфскриміналістами – допоміжними слідчими, та оперативні працівники – поліцейські агенти, а також перекладачі, водії та обслуговуючий персонал. Старший слідчий очолював канцелярію відділу та контролював роботу слідчих та оперативників. Оперативна група займалась обшуками та арештами осіб, яких не вдалося затримати на місці злочину. В опергрупі працювали також рядові поліцейські, які виконували конвойну службу та розносили повістки. Вони були набрані з числа військовополонених Холодногірського табору (АУСБУЗО, спр. 20368. т. 33: 174). Поліція СД мала власний автопарк, який складався з легкових та вантажних автомобілів. Гараж вантажних автомобілів був розміщений на вулиці Рибній, 8, а легкових – на вулиці Гіршмана, біля тюрми СД. Штат водіїв та автослюсарів складався з місцевих жителів, а також працівників СК–4А, яких передали до ЕК–5 (АУСБУЗО, спр. 20368. т. 11: 4; АУСБХО, спр. 25464: 102).

Поліція безпеки та СД проводила розслідування й арешти цивільного населення у зв'язку з політичними та кримінальними злочинами. Політичний відділ вів боротьбу з комуністами, що залишились на окупованій німцями території, партизанами та підпільниками, виявляв євреїв, представників радянського активу та законспірованих агентів НКВС. Кримінальний відділ займався виключно кримінальними справами: крадіжками і торгівлею військовим майном, посадовими злочинами (хабарями та розтратами), переховуванням дезертирів німецької армії, побутовими убивствами, кишеньковими та квартирними крадіжками тощо. Ефективність роботи поліції безпеки та СД була безпосередньо пов'язана із залученням місцевих колаборантів до структури СД. «Підтримувався німецький окупаційний режим за допомогою поліцейських з числа радянських

громадян, які вступили на службу до німецьких каральних органів і, зокрема, до СД. Ця категорія поліцейських старанно виконувала всі вказівки німецької адміністрації. Від поліцейських важко було щось приховати, тому що вони добре знали місто Харків, а також добре володіли українською мовою та знали місцеві звичаї», – зазначала у своїх показах Л.Я. Стрикунова (АУСБУЗО, спр. 20368. т. 11: 112).

За підрахунками В.А. Лісного, результатом його піврічної діяльності на посаді гілфскриміналіста стало 60 завершених справ. Одна з них була пов'язана з убивством, решта – крадіжки, підробка документів, спекуляція та посадові злочини (АУСБУЗО, спр. 20368. т. 33: 244). Що стосується питання матеріального забезпечення, то посадовий оклад допоміжного слідчого СД становив 900 рублів, або 90 райхсмарок. Для порівняння підсобний працівник на кухні СД отримував 22 марки. Офіційний курс радянського рубля до райхсмарки становив 10 до 1. «Крім платні, я отримував продуктовий пайок, з наступним переліком продуктів: хліб – 2,4 кг на тиждень; обід – один раз на добу з «української кухні», під час обіду я додатково отримував 200 г хліба; масло вершкове, приблизно 200 грам на тиждень; цукор – 200 г із заміною медом чи повидлом від 200 до 500 г на тиждень; ковбаса – 300 чи 400 г з можливою заміною сиром у тій же кількості; тютюн – 50 г на тиждень. На своїх утриманців, тобто дружину і сина, я кожен тиждень отримував печеного хліба 3000 г та 600 г пшоняного чи житнього борошна. Обмундирування не видавалось і нічим не компенсувалось», – свідчив В.А. Лісний (АУСБУЗО, спр. 20368. т. 33: 272). Незважаючи на досить пристойне утримання як для міста, що помирало від голоду, слідчі не гребували нічим, щоб покращити свій матеріальний стан за рахунок арештованих. Зокрема, В.А. Лісний визнав 4 випадки отримання ним хабарів. Німці доволі жорстко карали за подібні злочини, тому за словами В.А. Лісного, «ця справа була ризикована і я не хотів широко застосовувати її» (АУСБУЗО, спр. 20368. т. 33: 315).

Оперативна робота поліції безпеки та СД була неможлива без створення розгалуженої агентурної мережі. Без допомоги місцевого населення німецька окупаційна влада не змогла б за короткий час виявити та убити таку кількість «ворогів Райху». Частина агентури до СД була передана «таємною поліцією» м. Харкова, інша – завербована поліцією безпеки. Роботою з агентурою опікувалися заступник начальника поліції безпеки та СД унтерштурмфюрер СС А. Фрезе, начальник політичного відділу гауптшарфюрер СС В. Шульц, а також начальник кримінального відділу обершарфюрер СС О. Горн (АУСБУЗО, спр. 20368. т. 28: 313; АУСБХО, спр. 25464: 35).

Фактично вся робота поліції безпеки та СД була побудована на доносах цієї агентури. Кожен агент отримував обліковий номер, тому їх ще називали «номерними». З метою дотримання правил конспірації своїх агентів співробітники СД відвідували особисто. Розраховувалися з ними залежно від значущості останніх. Для одних досить було продуктового пайка, іншим – надавали певні пільги. «Номерні» були підібрані з різних прошарків населення. Зокрема, серед них багато було торговців, приватних підприємців, рестораторів та буфетників. Вербування відбувалось за надання певних послуг з боку німецької влади. Так, водій СД Ф.П. Гречишкін пригадав характерний випадок, коли один вірменин на ім'я Вано за надане йому приміщення на вулиці Сумській, 3 під ресторан «Данциг» зобов'язався працювати таємним агентом СД. Згодом були завербовані всі співробітники цього ресторану. Подібні випадки були непоодинокі (АУСБУХО, спр. 25464: 20–20 зв).

4. Висновки

Отже, буквально з перших днів війни Вермахт та поліцейські інституції РЗГА зіткнулися з гострою нестачею кадрів. Вирішити це питання мало формування допоміжних підрозділів з числа жителів окупованих земель. Головним джерелом кадрового поповнення німецьких збройних та поліцейських формувань на Харківщині стали радянські військовополонені, українці й росіяни за національністю, які до війни проживали на території УРСР та РРФСР. Поставлені перед необхідністю виживання в екстремальних умовах, вони стали опорою німецької окупаційної влади. До служби у німецьких каральних органах залучалися також і місцеві мешканці з числа цивільних.

Причини співпраці крилися перш за все в довоєнній політиці радянського уряду, жорстокості та безкомпромісності тоталітарного режиму, зневазі до людського життя. В пам'яті народу добре закарбувалися масові репресії сталінського режиму, мільйони життів українських селян, убитих голодом та насиллям, знищення української інтелігенції. Крім того, катастрофічні поразки Червоної армії на початковому етапі німецько-радянської війни сприяли зневірі до більшовицького режиму. Політично дезорієнтоване радянською пропагандою місцеве населення було залишене на поталу ворогу без засобів для існування. Сотні тисяч полонених червоноармійців, які потрапили у нацистський полон, опинилися на межі виживання. Таким чином, радянська тоталітарна система, не бажаючи цього, фактично сама спонукала своїх громадян до співпраці з ворогом.

Ще одним важливим чинником, який змушував місцевих жителів до співпраці з нацистами, став жорстокий окупаційний режим. Військова колаборація здебільшого носила не добровільний характер, а відбувалася під тиском німецької влади. Співпраця з окупаційною владою базувалася не на певних ідеологічних переконаннях, а була викликана в основному елементарним бажанням вижити у надскладних обставинах та прилаштуватися до жорстких умов «нового порядку». Проте не слід забувати про те, що військові колаборанти стали старанними виконавцями та співучасниками кривавих злочинів нацистів на харківській землі. Їхніми руками німецькі каральні органи на практиці реалізовували ідеологічні засади нацизму щодо масового знищення цивільного населення та військовополонених за політичними, етнічними та фізичними ознаками.

Література:

1. Архівна кримінальна справа І.Ф. Шевцова. Архів УСБУ в Харківській обл. Спр. 19228. 87 арк.
2. Архівна кримінальна справа Н.М. Лещишиної. Архів УСБУ в Харківській обл. Спр. 017638. 282 арк.
3. Архівна кримінальна справа О.О. Посевіна. Архів УСБУ в Запорізькій обл. Спр. 20368. Т. 11. 320 арк.
4. Архівна кримінальна справа О.О. Посевіна. Архів УСБУ в Запорізькій обл. Спр. 20368. Т. 26. 411 арк.
5. Архівна кримінальна справа О.О. Посевіна. Архів УСБУ в Запорізькій обл. Спр. 20368. Т. 28. 331 арк.
6. Архівна кримінальна справа О.О. Посевіна. Архів УСБУ в Запорізькій обл. Спр. 20368. Т. 33. 377 арк.
7. Архівна кримінальна справа О.О. Посевіна. Архів УСБУ в Запорізькій обл. Спр. 20368. Т. 37. 279 арк.
8. Архівна кримінальна справа П.К. Сіренка, Г.Г. Кобрисєва, Л.Ф. Вережнікова, С.І. Гуленка. Архів УСБУ в Харківській обл. Ф. 4 (Р). Оп. 2. Спр. 34417. Т. 1. 319 арк.
9. Архівна кримінальна справа П.К. Сіренка, Г.Г. Кобрисєва, Л.Ф. Вережнікова, С.І. Гуленка. Архів УСБУ в Харківській обл. Ф. 4(Р). Оп. 2. Спр. 34417. Т. 2. 306 арк.
10. Архівна кримінальна справа Ф.П. Гречишкіна, М.Ф. Сопельника. Архів УСБУ в Харківській обл. Спр. 25464. 294 арк.
11. Информация на запрос КГБ СССР № 1954/87 – меры по проверке гражд. СССР – Посевина Александра Александровича, родившегося 13.10.1916 в г. Токмак Запорожской области. Берлин, 22 марта 1988 г. Приложение 1–5. Архів УСБУ в Запорізькій обл. Спр. 20368. 161 арк.
12. Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996, 496 с.
13. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
14. Turonek J. Białoruś pod okupacją niemiecką Warszawa : Książka i Wiedza. 1993. 288 s.

References:

1. Arkhivna kryminalna sprava I.F. Shevtsova [Archival criminal case of I.F. Shevtsov]. *Arkhiv USBU v Kharkivskii obl.* Spr. 19228. 87 ark. [in Russian].
2. Arkhivna kryminalna sprava N.M. Leshchyshynoi [Archival criminal case of N.M. Leshchyshyna]. *Arkhiv USBU v Kharkivskii obl.* Spr. 017638. 282 ark. [in Russian].
3. Arkhivna kryminalna sprava O.O. Posievina [Archival criminal case of O.O. Posievin]. *Arkhiv USBU v Zaporizkii obl.* Spr. 20368. T. 11. 320 ark. [in Russian].
4. Arkhivna kryminalna sprava O.O. Posievina [Archival criminal case of O.O. Posievin]. *Arkhiv USBU v Zaporizkii obl.* Spr. 20368. T. 26. 411 ark. [in Russian].
5. Arkhivna kryminalna sprava O.O. Posievina [Archival criminal case of O.O. Posievin]. *Arkhiv USBU v Zaporizkii obl.* Spr. 20368. T. 28. 331 ark. [in Russian].
6. Arkhivna kryminalna sprava O.O. Posievina [Archival criminal case of O.O. Posievin]. *Arkhiv USBU v Zaporizkii obl.* Spr. 20368. T. 33. 377 ark. [in Russian].
7. Arkhivna kryminalna sprava O.O. Posievina [Archival criminal case of O.O. Posievin]. *Arkhiv USBU v Zaporizkii obl.* Spr. 20368. T. 37. 279 ark. [in Russian].
8. Arkhivna kryminalna sprava P.K. Sirenka, H.H. Kobrysieva, L.F. Verezhnikova, S.I. Hulenka [Archival criminal case of P.K. Sirenko et al.]. *Arkhiv USBU v Kharkivskii obl.* F. 4 (R). Op. 2. Spr. 34417. T. 1. 319 ark. [in Russian].
9. Arkhivna kryminalna sprava P.K. Sirenka, H.H. Kobrysieva, L.F. Verezhnikova, S.I. Hulenka [Archival criminal case of P.K. Sirenko et al.]. *Arkhiv USBU v Kharkivskii obl.* F. 4 (R). Op. 2. Spr. 34417. T. 2. 306 ark. [in Russian].
10. Arkhivna kryminalna sprava F.P. Hrechyshkina, M.F. Sopelnyka [Archival criminal case of F.P. Hrechyshkin et al.]. *Arkhiv USBU v Kharkivskii obl.* Spr. 25464. 294 ark. [in Russian].
11. Ynformatsyia na zapros KHB SSSR № 1954/87 – meryi po proverku hrazhd. SSSR – Posevyna Aleksandra Aleksandrovycha, rodyvshehosia 13.10.1916 v h. Tokmak Zaporozhskoi oblasti. Berlyn, 22 marta 1988 h. Prylozhenye 1–5 [Response on the request of the KGB № 1954/87]. *Arkhiv USBU v Zaporizkii obl.* Spr. 20368. 161 ark. [in Russian].
12. Serhiichuk, V. (1996). *OUN–UPA v roky viiny. Novi dokumenty i materialy* [OUN–UPA during the war years. New documents and materials]. Kyiv. 496 s.
13. Skorobahatov, A.V. (2004). *Kharkiv u chasy nimetskoï okupatsii (1941–1943)* [Kharkiv during the German occupation (1941–1943)]. Kharkiv. 368 s. [in Ukrainian].
14. Turonek, J. (1993) *Białoruś pod okupacją niemiecką* [Belarus under German occupation]. Warszaw. 288 s. [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 24.10.2023
The article was received 24 October 2023

НОТАТКИ

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XLIV
Issue

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 6,04. Замов. № 0124/065. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.